

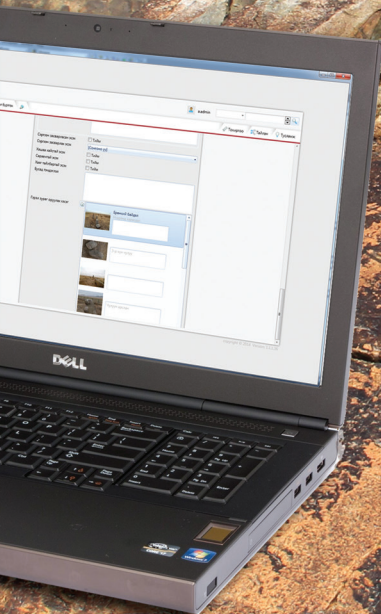
МОНГОЛ УЛСЫН
ЗАСГИЙН ГАЗАР

БОЛОВСРОЛ, СОЁЛ,
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ ЯАМ

СОЁЛЫН ӨВИЙН
ТӨВ

ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ҮЗЛЭГ,
ТООЛЛОГЫН БҮРТГЭЛИЙН RICH 3.0 ПРОГРАМЫН
ГАРЫН АВЛАГА

RICH 3.0

БОЛОВСРОЛ, СОЁЛ,
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ ЯАМ

ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ҮЗЛЭГ, ТООЛЛОГЫН БҮРТГЭЛИЙН **RICH 3.0** ПРОГРАМЫН ГАРЫН АВЛАГА

Улаанбаатар хот
2014

ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ҮЗЛЭГ, ТООЛЛОГЫН БҮРТГЭЛИЙН RICH 3.0 ПРОГРАМЫН ГАРЫН АВЛАГА

Эмхэтгэж боловсруулсан: *Соёлын өвийн төвийн програмист* Б.Алтансүх
Соёлын өвийн төвийн үл хөдлөх дурсгал хариуцсан
мэргэжилтэн Г.Анхсанаа, Т.Эрдэнэцогт

Редактор: *Соёлын өвийн төвийн захирал* Г.Энхбат

Цаасны хэмжээ: А5

“Хаан Принтинг” ХХК-ийн хэвлэх үйлдвэрт хэвлэв.

ГАРЧИГ

Өмнөх үг	6
----------------	---

I БҮЛЭГ

Монгол Улсын Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль	8
---	---

Монгол Улсын Засгийн газрын 2008 оны 10 дугаар сарын 14-ний өдрийн 175 дугаар тогтоолоор батлагдсан Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт	40
---	----

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүс тогтоох тухай Монгол Улсын Засгийн газрын тогтоол	62
--	----

Дурсгалт газруудыг баримтжуулах ICOMOS-ийн зарчим	103
---	-----

II БҮЛЭГ

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын төрөл зүйлийн ангилал, товч тайлбар	109
---	-----

III БҮЛЭГ

Компьютерийн тухай ерөнхий ойлголт	138
--	-----

IV БҮЛЭГ

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын үзлэг, тооллогын бүртгэлийн RICH 3.0 програмыг ашиглах заавар	145
---	-----

Товчилсон үгийн жагсаалт	159
Ном зүй	159

ӨМНӨХ ҮГ

Манай улс эртний булш бунхан, хөшөө дурсгал, хадны зураг, хот суурин, сүм хийдийн туурь зэрэг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалаар арвин баялаг билээ. Энэ төрлийн дурсгал нь ихэвчлэн хээр хөдөө, алслагдсан нутагт оршдог онцлогтой. Энэ хэрээр байгалийн болон нийгмийн сөрөг нөлөөлөлд өртөх нь их байдаг. Монгол Улсын Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 37.1-д “Соёлын өвийг хамгаалах асуудлыг соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага болон бүх шатны иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал, Засаг дарга, энэ хуулиар үүрэг хүлээсэн байгууллага, эрх бүхий этгээд хариуцна” хэмээн заажээ. Ялангуяа засаг захиргааны шат шатны удирдалга өөрийн нутаг дэвсгэрт орших түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалтын ажилд чухал ач холбогдол өгч ажиллах шаардлагатай юм.

Олон улсын жишигт аливаа дурсгалт зүйлийг хамгаалах гол үндэс нь тэдгээрийн бүртгэл судалгаа хэмээн үздэг. Дурсгалыг бүртгэлд хамруулснаар цаашид авран хамгаалах, сэргээн засварлах, судлан шинжлэх, олон нийтэд түгээн сурталчилах зэрэг олон ажлын үндэс болдог билээ.

Соёл, спорт, аялал жуулчлалын сайдын 2014 оны 02 дугаар сарын 28-ны өдрийн А/63 дугаар тушаалаар “Улс, орон даяар 2015 онд зохион байгуулах түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын үзлэг тооллогын бэлтгэл ажлыг хангах” ажлын хэсгийг байгуулсан билээ. Ажлын хэсэг БСШУС-ын 2010 оын 12 дугаар сарын 8-ний өдрийн 541 тушаалаар батлагдсан ТСҮХДЗ-ийн маягтыг үндэслэн үзлэг тооллогын бүртгэлийн програм хангамжид ашиглагдах дурсгалын төрөл зүйлийн ангилал болон үзлэг, тооллогын бүртгэлийн маягтыг боловсруулж, Соёлын өвийн төвөөс RICH 3.0 бүртгэлийн програм хангамжийг боловсруулаа. Энэ програм хангамжийн гол зорилго нь түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэлийг цахимаар хийж, дурсгалт газар болон дурсгал тус бүр дээр улсын бүртгэлийн дугаар үүсгэх юм. Энэ дугаар 12 цифрээс бүрдэх бөгөөд 1-2-р цифр нь аймгийн код, 3-4-р цифр нь сумын код, 5-8-р цифр нь сумын нутаг дэвсгэр дэхь дурсгалт газрын дэс дугаар, 9-р цифр нь төрөл зүйл, 10-12-р цифр нь тухайн дурсгалт газар дахь дурсгалын дэс дугаарыг илэрхийлнэ. Улсын хэмжээнд мөрдөгдөх бүртгэлийн дугаар бий болсоноор үл хөдлөх дурсгалын судалгаа, хадгалалт хамгаалалтын чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг байгууллагуудын уялдаа холбоо сайжирч, шат шатны бүртгэл, мэдээллийн сан бүрдэх юм. Түүнчлэн улсын хэмжээнд бүртгэгдсэн нийт дурсгалын төрөл зүйлийн ангилалын болон бусад мэдээллийг боловсруулан хялбараар дүн шинжилгээ хийж болно.

Гарын авлагад Монгол Улсын Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль, Монгол Улсын Засгийн газрын 2008 оны 10 дугаар сарын 14-ний өдрийн 175 дугаар тогтоолоор батлагдсан Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх Түүх,

соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт, Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүс тогтоох тухай Монгол Улсын Засгийн газрын тогтоол, тэдгээрийн тойм зургууд, Дурсгалт газруудыг баримтжуулах ICOMOS-ийн зарчим, Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг 8 төрөл 90 зүйлийн ангилан, зарим төрөл зүйлийн ерөнхий тодорхойлолт болон танин мэдэхүйн товч тайлбар, жишээ, Компьютерийн тухай ерөнхий ойлголт, RICH 3.0 програмыг ашиглах заавар зэргийг багтаалаа. Харин тухайн дурсгалын талаархи шинжлэх ухааны болон арга зүйн мэдээлэлийг үзлэг тооллогын нэгдсэн сургалтаар өгөхөөр төлөвлөж байна.

Энэхүү үзлэг тооллогын бэлтгэл хангах хэсэгт ажиллаж цаг зав, санал бодлоо харамгүй илэрхийлсэн ШУА-ийн Археологийн хүрээлэнгийн секторын эрхлэгч доктор, профессор Ч.Амартүвшин, доктор Ч.Ерөөл-Эрдэнэ, Монголын Үндэсний музейн эрдэм шинжилгээний ажилтан, доктор Ц.Одбаатар, ШУТИС-БуХС-ХУС-ийн багш, доктор Л.Эрдэнэболд, ШУА-ийн Палеонтологийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний ажилтан Б.Майнбаяр нарт талархал илэрхийлье.

Соёлын өвийн төв
2014.12.25

І БҮЛЭГ

СОЁЛЫН ӨВИЙГ ХАМГААЛАХ ТУХАЙ ХУУЛЬ /Шинэчилсэн найруулга/

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ НИЙТЛЭГ ҮНДЭСЛЭЛ

1 дүгээр зүйл. Хуулийн зорилт

1.1.Энэ хуулийн зорилт нь соёлын өвийг эрэн сурвалжлах, бүртгэх, судалж шинжлэх, зэрэглэл тогтоох, үнэлэх, хадгалах, хамгаалах, сэргээн засварлах, сэргээн уламжлуулах, өвлүүлэх, өмчлөх, эзэмших, ашиглах, сурталчлахтай холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.

2 дугаар зүйл. Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль тогтоомж

2.1.Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль тогтоомж нь Монгол Улсын Үндсэн хууль, Соёлын тухай, Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн тухай хууль, энэ хууль болон эдгээр хуультай нийцүүлэн гаргасан хууль тогтоомжийн бусад актаас бүрдэнэ.

2.2.Монгол Улсын олон улсын гэрээнд энэ хуульд зааснаас өөрөөр заасан бол олон улсын гэрээний заалтыг дагаж мөрдөнө.

3 дугаар зүйл. Хуулийн нэр томъёоны тодорхойлолт

3.1.Энэ хуульд хэрэглэсэн дараах нэр томъёог доор дурдсан утгаар ойлгоно:

3.1.1.“соёлын өв” гэж түүхэн тодорхой орон зай, цаг үеийн аль нэг хэсгийг төлөөлж чадах байгаль, нийгэм, түүх, соёл, урлаг, шинжлэх ухааны үнэ цэнэ, ач холбогдол бүхий өвийг;

3.1.2.“соёлын биет өв” гэж түүхэн тодорхой орон зай, цаг үеийг төлөөлөх биетээр оршин байгаа дурсгалыг;

3.1.3.“түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал” гэж унаган газартаа хүрээлэн байгаа орчны хамт үнэ цэнэ, ач холбогдол нь илэрхийлэгдэх дурсгалыг;

3.1.4.“түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйл” гэж тодорхой орон зайд шилжүүлэн байрлуулах боломжтой дурсгалыг;

3.1.5.“соёлын биет бус өв” гэж хамт олон, бүлэг, хувь хүн

соёлын өвийнхөө бүрэлдэхүүн хэсэг гэж хүлээн зөвшөөрсөн зан заншил, дүрслэх болон илэрхийлэх хэлбэр, уламжлалт мэдлэг, арга барил, тэдгээртэй холбоотой эд өлгийн зүйл, зэмсэг, урлагийн бүтээл, соёлын орон зайг;

3.1.6.“соёлын өвийн дурсгалт газар” гэж соёлын биет болон биет бус өв нь байгаль орчин, уламжлалт ахуйтайгаа харилцан шүтэлцсэн соёлын орон зай, газар нутгийг;

3.1.7.“түүх, соёлын дурсгалт газар” гэж энэ хуулийн 5 дугаар зүйлд заасан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал бүхий газар, түүний хэвлийг;

3.1.8.“соёлын биет бус өвийг өвлөн уламжлагч” гэж соёлын биет бус өвийг ур чадварын өндөр түвшинд өвлөн эзэмшсэн, түүнийгээ олны хүртээл болгож, дараагийн үедээ өвлүүлэн уламжлуулж байгаа хамт олон, бүлэг, хувь хүнийг;

3.1.9.“шавь сургалт” гэж соёлын биет бус өвийг өвлөн уламжлагчаас тодорхой мэдлэг, арга ухаан, ур чадварыг шавьдаа биечлэн заан сургаж, эзэмшүүлдэг сургалтын арга барилыг.

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ

СОЁЛЫН ӨВИЙН АНГИЛАЛ, ЗЭРЭГЛЭЛ

4 дүгээр зүйл. Соёлын өвийн ангилал

4.1.Соёлын өвийг биет ба биет бус гэж ангилна.

4.2.Соёлын биет өвийг түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал болон хөдлөх дурсгалт зүйл гэж ангилна.

4.3.Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал нь дангаар болон цогцолбор байдлаар оршино.

5 дугаар зүйл. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал

5.1.Дараах соёлын биет өвийг өмчийн хэлбэр харгалзахгүйгээр түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалд хамааруулна:

5.1.1.эртний ургамал, амьтны чулуужсан олдворт газар;

5.1.2.эртний хүний оршин сууж байсан ул мөрийг хадгалсан соёлт давхарга;

5.1.3.чулуун зэвсгийн олдворт газар;

5.1.4.хадны зураг, бичээс;

5.1.5.булш, хиргисүүр, оршуулга, тахил, тайлгын байгууламж;

5.1.6.эртний хот суурин, сүм хийдийн үлдэгдэл, архитектурын дурсгал;

5.1.7.хөшөө дурсгал;
5.1.8.эрт цагт ашигт малтмал олборлож, боловсруулж үйлдвэрлэл, газар тариалан эрхэлж байсан газар, түүнд холбогдох чулуун дурсгал;

5.1.9.тахилгат газар;

5.1.10.түүхэн үйл явдал болсон дурсгалт газар;

5.1.11.бусад түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал.

6 дугаар зүйл. Түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйл

6.1.Дараах соёлын биет өвийг өмчийн хэлбэр харгалзахгүйгээр түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлд хамааруулна:

6.1.1.ховор эрдэс;

6.1.2.эрдэнийн чулууны ховор олдвор;

6.1.3.солир;

6.1.4.ховор болон ховордсон ургамлын хатаамал цуглуулга, амьтны чихмэл;

6.1.5.эртний ургамал, амьтны олдвор;

6.1.6.археологийн олдвор;

6.1.7.угсаатны хувцас, чимэглэл;

6.1.8.уламжлалт аж ахуйн тоног хэрэгсэл, хөдөлмөрийн багаж зэвсэг;

6.1.9.угсаатан, ястны уламжлалт хөгжмийн зэмсэг, эд өлгийн зүйл;

6.1.10.уламжлалт тоглоом, наадгай;

6.1.11.уламжлалт шашин, шүтлэгийн холбогдолтой эд өлгийн зүйл;

6.1.12.бичгийн дурсгалт зүйл;

6.1.13.дүрс, дуу авианы баримт;

6.1.14.дүрслэх урлагийн бүх төрлийн бүтээл, холбогдох эд өлгийн зүйл;

6.1.15.уламжлалт монгол эмнэлгийн оношилгоо, эмчилгээний хэрэглэгдэхүүн, тэдгээрт холбогдох эд өлгийн зүйл;

6.1.16.гэр, сууц, тэдгээрт холбогдох эд өлгийн зүйл;

6.1.17.бусад түүх, соёлын дурсгалт зүйл.

6.2.Энэ хуулийн 5.1.1, 6.1.1-6.1.3-т зааснаас бусад байгалийн өвийг хамгаалах асуудлыг холбогдох хуулиар зохицуулна.

7 дугаар зүйл. Соёлын биет бус өв

7.1. Дараах соёлын өвийг соёлын биет бус өвд хамааруулна:

- 7.1.1.эх хэл, бичиг, түүний хүрээний соёл;
- 7.1.2.аман зохиолын уламжлал, түүнийг илэрхийлэх хэлбэр;
- 7.1.3.урлагийн тоглох үзүүлбэр;
- 7.1.4.үндэсний хөгжмийн зэмсгийг урлах, хөгжимдөх, аялгуу тэмдэглэх арга барил;
- 7.1.5.уламжлалт гар урлалын дэг сургууль, арга барил;
- 7.1.6.ардын ёс заншил, зан үйл;
- 7.1.7.ардын уламжлалт мэдлэг, арга ухаан;
- 7.1.8.ардын бэлгэдэх ёсны уламжлал;
- 7.1.9.үндэсний наадам, уламжлалт тоглоом, наадгайн зан үйл;
- 7.1.10.ардын уламжлалт технологи;
- 7.1.11.угийн бичиг хөтлөх уламжлал;
- 7.1.12.гэрийн дэг сургуулийн шилдэг өв уламжлал;
- 7.1.13.уламжлалт шашин, шүтлэгийн зан үйл, ёс заншил;
- 7.1.14.газар, усны уламжлалт нэр;
- 7.1.15.бусад соёлын биет бус өв.

8 дугаар зүйл. Соёлын өвийн зэрэглэл

8.1.Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалалтын түвшингээр нь улс, аймаг, нийслэл, сум, дүүргийн хамгаалалттай гэж зэрэглэнэ.

8.2.Түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлээс энэ хуулийн 8.3-т заасан шалгуурын дагуу хосгүй үнэт, үнэт гэж зэрэглэл тогтооно.

8.3.Түүх, соёлын хосгүй үнэт, үнэт дурсгалт зүйлийн зэрэглэлийг дараах шалгуураар тогтооно:

8.3.1.түүх, соёл, урлаг, гоо зүй, шинжлэх ухааны үнэ цэнэ, ач холбогдол;

8.3.2.холбогдох цаг үе;

8.3.3.дахин давтагдашгүй байдал;

8.3.4.ур хийц, дэг сургууль;

8.3.5.үнэт металлын орц, эрдэнийн чулууны хэмжээ.

8.4.Соёлын биет бус өвийг төлөөллийн үндэсний жагсаалт болон яаралтай хамгаалах шаардлагатай соёлын биет бус өвийн үндэсний жагсаалтад бүртгэж хамгаална.

8.5.Энэ хуулийн 8.4-т заасан жагсаалтад оруулах соёлын биет бус өвийг дараах шалгуураар тогтооно:

8.5.1.түүх, соёл, заншил, уламжлалыг илэрхийлэх байдал;

8.5.2.ховордсон, устсан, эрсдэлд орсон байдал.

9 дүгээр зүйл. Соёлын өвийн үнэлгээ

9.1.Соёлын биет өвийн үнэлгээ хийх журмыг санхүү, төсвийн болон соёлын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн хамтран батална.

9.2.Нийтийн өмчийн соёлын биет өвийн үнэлгээг соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын дэргэдэх Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийн зэрэглэл, үнэлгээ тогтоох мэргэжлийн зөвлөл тодорхойлно.

9.3.Хувийн өмчийн соёлын биет өвийн үнэлгээг өмчлөгчийн хүсэлтээр энэ хуулийн 9.2-т заасны дагуу тодорхойлж болно.

10 дугаар зүйл. Соёлын биет өвийн даатгал

10.1.Түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлийг үзэсгэлэнд оролцуулах, сэргээн засварлах, судалгаа шинжилгээ хийлгэх зорилгоор Монгол Улсын хилээр нэвтрүүлэхэд заавал даатгуулна.

10.2.Энэ хуулийн 10.1-д зааснаас бусад тохиолдолд соёлын биет өвийг даатгуулж болно.

ГУРАВДУГААР БҮЛЭГ

СОЁЛЫН ӨВИЙН ТАЛААРХ ТӨРИЙН БОЛОН НУТГИЙН ӨӨРӨӨ УДИРДАХ БАЙГУУЛЛАГЫН БҮРЭН ЭРХ

11 дүгээр зүйл. Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрх

11.1.Монгол Улсын Ерөнхийлөгч соёлын өвийг хамгаалах талаар дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ:

11.1.1.Их эзэн Чингис хаан, монголын хаад, хатдын булш, бунхан, дурсгалын орчин болон олдворыг судлах, хамгаалах, мэдээлэх ажлыг хэрэгжүүлэх талаар холбогдох этгээдэд чиглэл өгөх;

11.1.2.хууль бусаар алдагдсан соёлын өвийг Монгол Улсыг төлөөлөн гадаад улс, иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагаас нэхэмжлэх эрхийг итгэмжлэлээр олгох, итгэмжлэгдсэн төлөөлөгчийг томилох;

11.1.3.Ерөнхийлөгчийн ивээл доор хамгаалж болох соёлын өвийг зарлах, уул, усыг төрийн тахилгатай болгох шийдвэр гаргах;

11.1.4.хуульд заасан бусад бүрэн эрх.

12 дугаар зүйл. Улсын Их Хурлын бүрэн эрх

12.1. Улсын Их Хурал соёлын өвийг хамгаалах талаар дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ:

12.1.1. соёлын өвийг хамгаалах, ашиглах талаар төрөөс баримтлах бодлогыг тодорхойлох;

12.1.2. соёлын өвийг хамгаалах, ашиглахтай холбогдсон хууль тогтоомжийг хэрэгжүүлэх талаар Засгийн газраас зохион байгуулж байгаа ажилд хяналт тавих;

12.1.3. Засгийн газрын өргөн мэдүүлснээр соёлын өвийн дурсгалт газрыг улсын тусгай хамгаалалтад авах, түүний хилийн заагийг тогтоох;

12.1.4. соёлын өвийг хамгаалахтай холбоотой улсын төсвөөс санхүүжүүлэх хөрөнгө оруулалтын хэмжээг батлах;

12.1.5. хуульд заасан бусад бүрэн эрх.

13 дугаар зүйл. Засгийн газрын бүрэн эрх

13.1. Засгийн газар соёлын өвийг хамгаалах талаар дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ:

13.1.1. соёлын өвийн талаарх төрийн бодлого, хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг зохион байгуулах;

13.1.2. соёлын өвийг хамгаалах үндэсний хөтөлбөрийг баталж хэрэгжүүлэх;

13.1.3. соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын саналыг үндэслэн дэлхийн болон үндэсний соёлын өвийн дурсгалт газрын хамгаалалтын захиргааны бүтэц, орон тоо, дүрмийг батлах;

13.1.4. язгуур гарал үүсэл нэг, илэрхийлэгдэх шинжээрээ нийтлэг, монгол угсаатны түүхэнд ач холбогдол бүхий соёлын өвийг хамгаалах талаар уг өв хадгалагдаж буй гадаад улстай хэлэлцээр хийх, хамтын ажиллагааг хөгжүүлэх;

13.1.5. улсын хилээр гарч алдагдсан соёлын биет өвийг эргүүлэн авчрах ажлыг зохион байгуулах, холбогдох байгууллагад чиглэл өгөх, хэрэгжилтэд хяналт тавих;

13.1.6. соёлын өвийн үзлэг, тооллого хийх, түүх, соёлын хосгүй үнэт дурсгалт зүйлийг хилээр нэвтрүүлэх журмыг тус тус батлах;

13.1.7. улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалтыг соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын саналыг үндэслэн батлах;

13.1.8. соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын санал болгосноор соёлын биет бус өвийг өвлөн уламжлагчийн үндэсний болон түүх, соёлын хосгүй үнэт дурсгалт зүйлийн жагсаалтыг тус

тус батлах;

13.1.9. Дэлхийн өвийн үндэсний хорооны бүрэлдэхүүн, ажиллах журмыг батлах;

13.1.10. соёлын өвийг хувиран олшруулах, хуулбарлах, бүтээгдэхүүний загварт оруулах, кино, дүрс бичлэг хийх, гэрэл зураг авах, марк, ил захидал, цомог хийх журам батлах;

13.1.11. соёлын өвийг хамгаалахад идэвх, санаачилгатай оролцсон иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг урамшуулах журам батлах;

13.1.12. түүх, соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүс тогтоох;

13.1.13. соёлын өвийг Дэлхийн өвийн жагсаалтад бүртгүүлэхээр нэр дэвшүүлэх болон Дэлхийн өвийн жагсаалтад бүртгэгдсэн соёлын өвийг хадгалж хамгаалах, өвлөн уламжлуулах, түгээн дэлгэрүүлэхтэй холбогдуулан авч хэрэгжүүлэх арга хэмжээг жил бүрийн улсын төсөвт тусган санхүүжүүлэх;

13.1.14. хуульд заасан бусад бүрэн эрх.

14 дүгээр зүйл. Соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын бүрэн эрх

14.1. Соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага соёлын өвийг хамгаалах талаар дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ:

14.1.1. соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль тогтоомжийг хэрэгжүүлэхтэй холбоотой дүрэм, журам, зааврыг баталж, хэрэгжилтийг хангах;

14.1.2. соёлын өвийн улсын үзлэг, тооллогыг хуулиар тогтоосон хугацаанд явуулж, дүнг Засгийн газарт тайлагнах;

14.1.3. соёлын өвийг Дэлхийн өвийн жагсаалтад бүртгүүлэх ажлыг зохион байгуулах, бүртгэгдсэн өвийг хадгалж хамгаалах арга хэмжээ авах;

14.1.4. соёлын биет бус өвийг сурвалжлан олох, судалгаа шинжилгээ хийх журам, соёлын биет бус өвийг өвлөн уламжлагчийг тогтоох, бүртгэх журмыг тус тус батлах;

14.1.5. аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалтыг мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагын саналыг харгалзан батлах;

14.1.6. түүх, соёлын үнэт дурсгалт зүйлийн жагсаалтыг батлах;

14.1.7. соёлын өвийг хувилах, бүтээгдэхүүний загварт оруулж, зах зээлд нийлүүлэх эрх авсан байгууллага, аж ахуйн нэгжийн үйл ажиллагаанд хяналт тавих;

14.1.8.дуудлага худалдаагаар худалдах соёлын биет өвийн бүртгэлийг хөтлөх, тайланг хүлээн авах, хяналт тавих;

14.1.9.нийтийн өмчийн соёлын өвийг хадгалах, бүртгэх ажлыг мэргэжлийн ажилтнаар гүйцэтгүүлэх нөхцөлийг бүрдүүлэх;

14.1.10.устах, эвдрэх, гэмтэх аюул учирч байгаа соёлын өвийг авран хамгаалах, сэргээн засварлах арга хэмжээг боловсруулж, улс, орон нутгийн төсвийн болон хандивын хөрөнгөөр санхүүжүүлж, хэрэгжүүлэх ажлыг зохион байгуулах;

14.1.11.соёлын биет өвийг хилээр нэвтрүүлэх, сэргээн засварлах, палеонтологи, археологийн хайгуул, малтлага, судалгаа хийх зөвшөөрөл олгох;

14.1.12.соёлын өвийг судлах, сэргээн засварлах, зэрэглэл, үнэлгээ тогтоох чиг үүрэг бүхий Мэргэжлийн зөвлөлийн бүрэлдэхүүн, ажиллах журмыг батлах;

14.1.13.соёлын өвийг бүртгэл мэдээллийн санд бүртгэх журам батлах;

14.1.14.соёлын өвийн дурсгалт газрын менежментийн төлөвлөгөөг батлах;

14.1.15.соёлын өвийг хамгаалах, сурталчлах үйл ажиллагаа явуулж байгаа иргэн, хуулийн этгээдэд санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэх;

14.1.16.соёлын өвийн дурсгалт газрын хамгаалалтын захиргааны удирдлагыг томилж, чөлөөлөх;

14.1.17.хуульд заасан бусад бүрэн эрх.

15 дугаар зүйл. Аймаг, нийслэл, сум, дүүргийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын бүрэн эрх

15.1.Аймаг, нийслэл, сум, дүүргийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал соёлын өвийг хамгаалах талаар дараах нийтлэг бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ:

15.1.1.нутаг дэвсгэртээ соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг хангах, хөтөлбөр, төлөвлөгөө боловсруулж хэрэгжүүлэх, шаардлагатай төсөв хөрөнгийг баталж, хяналт тавих;

15.1.2.түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хууль бус хайгуул, малтлагаас урьдчилан сэргийлэх, соёлын өвийн зөрчлийн талаар олон нийтээс мэдээлэл авах, соёлын өвийг хамгаалах ажилд иргэдийг татан оролцуулах арга хэмжээ авах;

15.1.3.соёлын өвийг хамгаалах арга хэмжээний хөтөлбөр, төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх чиглэлээр Засаг даргад чиглэл өгч, түүний хэрэгжилтэд хяналт тавьж, тайланг хэлэлцэж дүгнэлт өгөх;

15.1.4.харьяалах нутаг дэвсгэр дэх түүх, соёлын дурсгалт

газрыг хамгаалах чиглэлээр санал гаргах, хамгаалалтын захиргааны үйл ажиллагаанд хяналт тавих;

15.1.5.хууль тогтоомжоор тогтоосон журмын дагуу орон нутгийн хамгаалалтад байгаа түүх, соёлын дурсгалт газрыг аялал жуулчлалын байгууллагад гэрээгээр ашиглуулах шийдвэр гаргах;

15.1.6.устах, эвдрэх, гэмтэх аюул учирч байгаа соёлын өвийг авран хамгаалах, сэргээн засварлах, сэргээн уламжлуулах арга хэмжээ авах;

15.1.7.хуульд заасан бусад бүрэн эрх.

15.2.Мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагын саналыг үндэслэн аймаг, нийслэлийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал сум, дүүргийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалтыг баталж, хилийн зааг, хамгаалалтын дэглэмийг тогтоон хяналт тавина.

16 дугаар зүйл. Аймаг, нийслэлийн Засаг даргын бүрэн эрх

16.1.Аймаг, нийслэлийн Засаг дарга соёлын өвийг хамгаалах талаар дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ:

16.1.1.соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль тогтоомж, Засгийн газар, иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын болон дээд шатны байгууллагын шийдвэрийн биелэлтийг хангах ажлыг зохион байгуулах;

16.1.2.соёлын өвийг хамгаалах, зохистой ашиглах арга хэмжээний төлөвлөгөө боловсруулж, тухайн шатны иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлаар хэлэлцүүлж баглуулах, биелэлтийг хангах ажлыг зохион байгуулах;

16.1.3.соёлын өвийг эрэн сурвалжлах, бүртгэх, хамгаалах, хяналт тавих ажлыг зохион байгуулах;

16.1.4.соёлын өвийн судалгаа, тайлан мэдээллийг зохих журмын дагуу гаргаж, аймаг, нийслэл, улсын бүртгэл, мэдээллийн санд хүргүүлэх;

16.1.5.зохих журмын дагуу соёлын өвийн үзлэг, тооллого хийх;

16.1.6.соёлын өвд эрсдэл учруулахуйц аливаа үйл ажиллагааг таслан зогсоож, хуульд заасны дагуу арга хэмжээ авах;

16.1.7.палеонтологи, археологийн хайгуул, малтлага, судалгаа хийх зөвшөөрөл авсан мэргэжлийн байгууллага, багт дэмжлэг үзүүлэх;

16.1.8.соёлын өвийг сурталчлах;

16.1.9.дэлхийн болон үндэсний соёлын өвийн дурсгалт газрын хамгаалалтын бүс тогтоох ажлыг мэргэжлийн байгууллагатай хамтран хийж, эрх бүхий байгууллагад хүргүүлэх;

16.1.10.соёлын өвийг хамгаалахад идэвх, санаачилгатай оролцсон иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг урамшуулах, хуульд заасан

дэмжлэг үзүүлэх;

16.1.11.түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хууль бус малтлагыг таслан зогсоох, соёлын өвийн зөрчлийн талаарх мэдээллийн мөрөөр арга хэмжээ авах ажлыг удирдан зохион байгуулах;

16.1.12.соёлын биет бус өвийг өвлөн уламжлагчийг олж тогтоох, олон нийтэд таниулах, дэмжлэг үзүүлэх, өвлөн уламжлуулах ажлыг зохион байгуулах;

16.1.13.хуульд заасан бусад бүрэн эрх.

17 дугаар зүйл. Сум, дүүргийн Засаг даргын бүрэн эрх

17.1.Сум, дүүргийн Засаг дарга соёлын өвийг хамгаалах талаар дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ:

17.1.1.соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг хангах;

17.1.2.соёлын өвийг эрэн сурвалжлах, бүртгэх, хамгаалах, хяналт тавих ажлыг зохион байгуулах;

17.1.3.палеонтологи, археологийн хайгуул, малтлага, судалгаа хийх зөвшөөрөлтэй мэргэжлийн байгууллага, багт зориулалт бүхий газрыг ашиглуулах;

17.1.4.палеонтологи, археологийн хайгуул, малтлага, судалгааны ажил дууссаны дараа судалгаа явуулсан байгууллагаас уг газрыг аюул осолгүй болгохыг шаардах, хүлээн авах.

18 дугаар зүйл. Баг, хорооны иргэдийн Нийтийн Хурлын бүрэн эрх

18.1.Баг, хорооны иргэдийн Нийтийн Хурал соёлын өвийг хамгаалах талаар дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ:

18.1.1.соёлын өвийг хамгаалахад олон нийтийг татан оролцуулах;

18.1.2.соёлын өвийг хамгаалахад идэвх, санаачилгатай оролцсон иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг урамшуулах, дэмжлэг үзүүлэх саналыг дээд шатны хуралд хүргүүлэх;

18.1.3.хуульд заасан бусад бүрэн эрх.

19 дүгээр зүйл. Баг, хорооны Засаг даргын бүрэн эрх

19.1.Баг, хорооны Засаг дарга соёлын өвийг хамгаалах талаар дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ:

19.1.1.соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль тогтоомж,

иргэдийн Нийтийн Хурал болон дээд шатны хурал, Засаг даргын шийдвэрийн хэрэгжилтийг хангах ажлыг зохион байгуулах;

19.1.2.палеонтологи, археологийн хууль бус хайгуул, малтлагыг таслан зогсоох, хариуцлага хүлээлгэх талаар холбогдох албан тушаалтанд нэн даруй мэдэгдэх;

19.1.3.түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал, түүний орчныг цэвэр үзэмжтэй байлгах, хог хаягдлыг цэвэрлэхэд иргэдийг татан оролцуулах ажлыг зохион байгуулах;

19.1.4.соёлын өвийг хамгаалахад идэвх, санаачилгатай оролцсон иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг хуульд заасны дагуу урамшуулах, дэмжлэг үзүүлэх, дээд шатны байгууллагад уламжлах;

19.1.5.хуульд заасан бусад бүрэн эрх.

ДӨРӨВДҮГЭЭР БҮЛЭГ СОЁЛЫН ӨВИЙН БҮРТГЭЛ

20 дугаар зүйл. Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн сангийн тогтолцоо

20.1.Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн сан нь дараах тогтолцоотой байна:

20.1.1.байгууллагын бүртгэл, мэдээллийн сан;

20.1.2.сум, дүүргийн бүртгэл, мэдээллийн сан;

20.1.3.аймаг, нийслэлийн бүртгэл, мэдээллийн сан;

20.1.4.улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн сан.

20.2.Сум, дүүргийн бүртгэл, мэдээллийн санг соёлын төвд; аймгийн бүртгэл, мэдээллийн санг орон нутгийн музейд; нийслэлийн бүртгэл, мэдээллийн санг нийслэлийн Засаг даргын дэргэдэх соёлын асуудал хариуцсан нэгжид; улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн санг Соёлын өвийн үндэсний төвд тус тус бүрдүүлж, хадгална.

20.3.Соёлын өвийн үндэсний төв нь Монгол Улсын соёлын өвийг бүртгэх, мэдээлэх, авран хамгаалах чиг үүрэг бүхий соёл, эрдэм шинжилгээний байгууллага байна.

20.4.Улс, орон нутгийн музей нь тухайн нутаг дэвсгэрт орших соёлын өвийг бүртгэх, цуглуулах, хадгалж хамгаалах, судлах, сурталчлах чиг үүрэг бүхий соёл, эрдэм шинжилгээний байгууллага байна.

20.5.Сум, дүүргийн соёлын төв нь тухайн нутаг дэвсгэрт орших соёлын өвийг бүртгэн баримтжуулах, хамгаалах үүргийг гүйцэтгэнэ.

20.6.Дараах аж ахуйн нэгж, байгууллага бүртгэл, мэдээллийн санг заавал бүрдүүлнэ:

20.6.1.Монголбанк;

20.6.2. дурсгалт газрын хамгаалалтын захиргаа;

20.6.3. музей, галерей, номын сан, сүм хийд;

20.6.4. эрдэм шинжилгээний байгууллага, судалгааны

лаборатори.

20.7. Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн санд иргэн, хуулийн этгээд өөрийн өмчилж, эзэмшиж байгаа соёлын өвийг бүртгүүлж болно.

20.8. Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн санг цаасан болон цахим хэлбэрээр бүрдүүлэх бөгөөд түүнд агуулагдах мэдээлэл үнэн зөв, бүрэн гүйцэд, зөрүүгүй байна.

20.9. Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн сан нь төрийн өмчид байна.

20.10. Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн сангийн байрлал, нууцлал, хадгалалт, хамгаалалтын аюулгүй байдлыг тухайн санг бүрдүүлсэн байгууллага хариуцна.

21 дүгээр зүйл. Соёлын өвийн бүртгэлийн бүрдэл

21.1. Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн сан нь соёлын өвийг эвдэрч гэмтсэн, утсан, мартагдсан тохиолдолд тэдгээрийг сэргээхэд шаардагдах бүрэн мэдээллийг агуулсан байвал зохино.

21.2. Соёлын өвийн бүртгэл нь дараах дагалдах хэрэглэгдэхүүнээс бүрдэнэ:

21.2.1. соёлын өвийн тодорхойлолт;

21.2.2. судалгаа, шинжилгээний ажлын тайлан;

21.2.3. сэргээн засварласан ажлын тайлан;

21.2.4. үзлэг, тооллого хийхэд хөтөлсөн баримт;

21.2.5. дотоод, гадаадад гаргасан үзэсгэлэнтэй холбоотой

баримт;

21.2.6. гэрэл зураг, түүнийг агуулсан хальс, зэрэнцэг;

21.2.7. дуу, дүрс агуулсан бүх төрлийн бичлэг;

21.2.8. хэв, хуулбар, дардас;

21.2.9. соёлын биет бус өвийг өвлөн уламжлагчийн талаарх

мэдээлэл;

21.2.10. сэргээн засварлах ажлын хэмжилт, судалгаа, зураг

төсөл;

21.2.11. бүртгэлд холбогдох бусад хэрэглэгдэхүүн.

21.3. Соёлын өвийн бүртгэл, түүнд дагалдах хэрэглэгдэхүүн нь лавлагаа, мэдээллийн хувьд нэгдмэл цогц байх нөхцөлийг бүрдүүлнэ.

21.4. Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн сангийн бүртгэлийг хуульд зааснаас бусад үндэслэлээр дамжуулах, ашиглуулах, хувилах,

үрэгдүүлэх болон стандартын бус орчинд хадгалахыг хориглоно.

21.5.Соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийг архивын байгууллагад хадгалуулна.

22 дугаар зүйл. Соёлын өвийг бүртгэх

22.1.Соёлын өвийг бүртгэл, мэдээллийн санд бүртгэх, мэдээллийг ашиглах журмыг соёлын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн батална. Эрдэнэсийн санд хадгалагдаж байгаа түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг бүртгэх журмыг Монголбанкны Ерөнхийлөгч, соёлын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн хамтран батална.

22.2.Нийтийн өмчийн соёлын биет өвийн талаарх мэдээллийг бүртгэл, мэдээллийн санд заавал бүртгэнэ.

22.3.Энэ хуулийн 22.2-т зааснаас бусад соёлын биет өвийг өмчлөгч, эзэмшигчийн хүсэлтийг үндэслэн зохих шатны бүртгэл, мэдээллийн санд бүртгүүлж болно. Бүртгүүлсэн мэдээллийн нууцлал, хадгалалтын нөхцөлийг гэрээгээр зохицуулна.

22.4.Соёлын биет бус өв, өвлөн уламжлагчийн тухай мэдээллийг соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн санд бүртгэнэ.

22.5.Соёлын өв утсан, үрэгдсэн тохиолдолд Мэргэжлийн зөвлөлийн дүгнэлтийг үндэслэн соёлын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүний шийдвэрээр төрийн болон орон нутгийн өмчөөс хасна.

22.6.Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн сангаас мэдээлэл хасахыг хориглоно.

23 дугаар зүйл. Соёлын өвийг бүртгэх хугацаа

23.1.Соёлын өвийг нээж, илрүүлсэн байгууллага, иргэн тухайн нутаг дэвсгэрийн бүртгэл, мэдээллийн санд 15 хоногийн дотор мэдэгдэж, анхан шатны бүртгэл хийлгэнэ.

23.2.Байгууллагын бүртгэл, мэдээллийн сан нь жилд дөрвөн удаа сум, дүүргийн, сум, дүүргийн бүртгэл, мэдээллийн сан нь жилд хоёр удаа аймаг, нийслэлийн, аймаг, нийслэлийн бүртгэл, мэдээллийн сан нь жилд нэг удаа улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн санд тус тус тайлангаа хүргүүлнэ.

23.3.Монгол Улсын иргэн, хуулийн этгээд болон гадаадын байгууллага, иргэн, харьяалалгүй хүн Монгол Улсын соёлын өвтэй холбоотой зүйлийг өөрийн санаачилгаар төрийн өмчид өгсөн тохиолдолд уг дурсгалыг соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн санд бүртгэж, түүнийг хадгалах

үүрэг бүхий байгууллагад шилжүүлнэ.

24 дүгээр зүйл. Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн сангийн мэдээллийг ашиглах

24.1.Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн сангийн мэдээллийг эрх бүхий этгээдийн зөвшөөрлөөр иргэн, хуулийн этгээдэд ашиглуулж болно. Мэдээллийг ашиглуулахдаа өмчлөгч, эзэмшигчийн хууль ёсны эрх ашгийг хөндөж үл болно.

24.2.Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн санд бүртгэгдсэн соёлын өвийн мэдээллээр нийтэд зориулан сурталчилгааны хялбаршуулсан бүтээл гаргаж болно.

24.3.Соёлын биет өв алдагдсан тохиолдолд соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн санг хариуцсан байгууллага холбогдох мэдээллийг хил, гааль, цагдаа, хяналтын байгууллагад нэн даруй хүргүүлэх арга хэмжээ авна.

25 дугаар зүйл. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт газрын кадастр, өмчлөх, эзэмших эрхийн бүртгэл

25.1.Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал, түүний оршин байгаа газрыг өмчлөгч, эзэмшигч нь эд хөрөнгийн эрхийн болон газрын кадастрын улсын бүртгэлд бүртгүүлнэ.

25.2.Энэ хуулийн 25.1-д заасан бүртгэлийг Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн санд хадгална.

26 дугаар зүйл. Соёлын өвийн үзлэг, тооллого

26.1.Соёлын биет бус өвийн үзлэгийг гурван жил тутамд, түүх соёлын үл хөдлөх дурсгалын тооллогыг таван жил тутамд, түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлийн тооллогыг дөрвөн жил тутамд соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага аймаг, нийслэлийн Засаг даргатай хамтран зохион байгуулна.

26.2.Соёлын өвийг эзэмшигч нь тооллогоор илэрсэн зөрчлийг арилгах талаар тухайн шатны нутгийн захиргааны байгууллага болон соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагатай хамтран нэн даруй арга хэмжээ авна.

ТАВДУГААР БҮЛЭГ СОЁЛЫН ӨВИЙН СУДАЛГАА

27 дугаар зүйл. Соёлын өвийн судалгаа

27.1.Соёлын биет өвийн судалгаа, шинжилгээг мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллага хийнэ.

27.2.Палеонтологи, археологийн хайгуул, малтлага, судалгаа нь эрдэм шинжилгээний болон авран хамгаалах үндсэн чиглэлтэй байна.

27.3.Палеонтологи, археологийн эрдэм шинжилгээний хайгуул, малтлага хийх болон Монгол Улсын нутаг дэвсгэр дээр гадаадын иргэн, судалгааны баг, байгууллагад угсаатны судалгаа хийх зөвшөөрлийг соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын дэргэдэх Мэргэжлийн зөвлөлийн саналыг үндэслэн соёлын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн олгоно.

27.4.Соёлын өвийн судалгаа хийх журмыг соёлын болон шинжлэх ухааны асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн хамтран батална.

27.5.Эрдэм шинжилгээний болон авран хамгаалах хайгуул, малтлага, судалгаа хийх зөвшөөрлийг мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагад олгоно.

27.6.Авран хамгаалах хайгуул, малтлага, судалгаа хийх зөвшөөрлийг мэргэжлийн судлаачдын багт олгож болно.

27.7.Соёлын биет өвийг таньж тогтоох судалгаа, шинжилгээг өмчийн бүх хэлбэрийн эрдэм шинжилгээний лабораторид хийж болно.

27.8.Хот суурин, барилга байгууламж барих, шинээр зам тавих, усан цахилгаан станц байгуулах, газар тариалан эрхлэх, ашигт малтмалын хайгуул хийх, ашиглах зэрэг аж ахуйн үйл ажиллагаа явуулахад зориулан газар олгохоос өмнө палеонтологи, археологи, угсаатны мэргэжлийн эрдэм шинжилгээний байгууллагаар урьдчилан хайгуул, судалгаа хийлгэж, дүгнэлт гаргуулна.

27.9.Урьдчилан хайгуул судалгаа хийлгэх, илэрсэн түүх, соёлын дурсгалыг авран хамгаалах ажилд шаардагдах зардлыг захиалагч хариуцна.

27.10.Урьдчилан хайгуул, судалгаа хийлгэж, дүгнэлт гаргуулаагүй нь газар эзэмшүүлэх шийдвэрийг хүчингүй болгох үндэслэл болно.

27.11.Соёлын биет бус өвийг сурвалжлан олох, судалж шинжлэх ажлыг холбогдох журмын дагуу мэргэжлийн соёл, урлаг, эрдэм шинжилгээний байгууллага, төрийн ба төрийн бус байгууллага, иргэн, хуулийн этгээд эрхлэн явуулна.

28 дугаар зүйл. Палеонтологи, археологийн хайгуул, малтлага, судалгаа хийхэд хориглох зүйл

28.1.Палеонтологи, археологийн хайгуул, малтлага, судалгаа хийхэд дараах зүйлийг хориглоно:

28.1.1.геологийн ховор илэрц, эрдэсжилтийн онцгой тогтоц, усны эх, рашаан, булаг, бүрд зэрэг байгалийн унаган тогтоц, эмзэг хэсгийг гэмтээх;

28.1.2.тэсэрч дэлбэрэх бодис хэрэглэх;

28.1.3.судалгааны үр дүнд хохирол учруулж болзошгүй техник, тоног төхөөрөмж ашиглах;

28.1.4.малтлага, судалгааны явцад үүссэн нүх, хонхор болон хүрээлэн байгаа орчны үзэмжийг эвдсэн элс, шороо, чулуун овоолго үлдээх.

29 дүгээр зүйл. Соёлын өвийн судалгааны ажлын тайлан

29.1.Соёлын өвийн судалгааны ажлын дэлгэрэнгүй тайлангийн нэг хувийг соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн санд шилжүүлнэ.

29.2.Тайлан бүрэн эхээрээ нийтлэгдээгүй тохиолдолд түүнийг ашиглах асуудлыг Зохиогчийн эрх болон түүнд хамаарах эрхийн тухай хуулийн дагуу шийдвэрлэнэ.

30 дугаар зүйл. Олдвор

30.1.Түүх, соёл, шинжлэх ухааны ач холбогдол бүхий үнэт зүйл оршин байгаа нутаг дэвсгэр, газрын хэвлий нь төрийн хамгаалалтад байх бөгөөд аливаа олдвор нь төрийн өмч мөн.

30.2.Олдворыг хадгалах, хамгаалах, судлахдаа түүний анхны төрх байдал, хэлбэр, шинж чанарыг алдагдуулж гэмтээхийг хориглоно.

30.3.Олдворыг стандартын шаардлага хангаагүй өрөө тасалгаа, орчинд хадгалахыг хориглоно.

30.4.Олдворыг илрүүлсэн өдрөөс хойш 30 хоногийн дотор тухайн сум, дүүргийн бүртгэл, мэдээллийн санд заавал бүртгүүлнэ.

30.5.Соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага олдворыг хадгалах, эзэмших байгууллагад шилжүүлэхдээ илрүүлсэн эрдэм шинжилгээний байгууллагын саналыг харгалзана.

30.6.Олдворыг хадгалж, ашиглахдаа гарал үүслийн нэгдмэл цогц байдлыг хангана.

ЗУРГААДУГААР БҮЛЭГ СОЁЛЫН ӨВИЙГ ЭЗЭМШИХ, АШИГЛАХ, ӨМЧЛӨХ

31 дүгээр зүйл. Соёлын биет өвийг эзэмших

31.1. Нийтийн өмчийн соёлын биет өвийг төрийн болон орон нутгийн, шашны, олон нийтийн байгууллага өмчлөгчийн тогтоосон нөхцөлөөр тус тус эзэмшинэ.

31.2. Доор дурдсан байгууллага, хуулийн этгээд нийтийн өмчийн соёлын биет өвийг эзэмшинэ:

31.2.1. улсын болон орон нутгийн музей;

31.2.2. галерей;

31.2.3. эрдэм шинжилгээний байгууллага;

31.2.4. үндэсний болон аймаг, нийслэл, дүүргийн номын сан;

31.2.5. үндэсний төв архив, аймаг, нийслэлийн архив;

31.2.6. шашны байгууллага;

31.2.7. хууль тогтоомжоор соёлын өвийг хадгалж, хамгаалах үүрэг хүлээлгэсэн бусад байгууллага.

32 дугаар зүйл. Төрийн өмчийн соёлын биет өвийг эзэмшигчийн эрх, үүрэг

32.1. Соёлын биет өвийг эзэмшигч дараах эрх эдэлнэ:

32.1.1. өмчлөгчтэй тохиролцсоны дагуу нийтэд дэлгэн үзүүлэх, сурталчлах, үзэсгэлэнд оролцуулах, түүнээс олсон орлогын тодорхой хувийг авах;

32.1.2. ангилал, зэрэглэлийг харгалзан холбогдох журмын дагуу тэдгээрийг түр солилцох, түрээслэх, худалдаж авах;

32.1.3. сурвалжлан олж цуглуулах, судалж шинжлэх, эрдэм шинжилгээний хурал, зөвлөгөөн, сургалт зохион байгуулах;

32.1.4. стандартын шаардлага хангасан байр, лаборатори, техник хэрэгсэл, тоног төхөөрөмжөөр хангагдах;

32.1.5. соёлын биет өвийн загвараар бүтээгдэхүүн үйлдвэрлүүлэх.

32.2. Соёлын биет өвийг эзэмшигч дараах үүрэг хүлээнэ:

32.2.1. соёлын өвийн бүртгэл хөтөлж, бүртгэл, мэдээллийн сан үүсгэх;

32.2.2. дээд шатны бүртгэл, мэдээллийн санд бүртгүүлэх;

32.2.3. бүртгэл, мэдээллийн санд бүртгэгдсэн соёлын өвийн шилжилт хөдөлгөөний мэдээллийг бүртгэх;

32.2.4. түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлийг хилээр гаргахад

зохих журмын дагуу зөвшөөрөл авах;

32.2.5.соёлын биет өв алдагдсан, үрэгдсэн тохиолдолд тухайн шатны бүртгэл, мэдээллийн сан, Засаг дарга, цагдаагийн байгууллагад нэн даруй мэдэгдэх;

32.2.6.өмчлөгчийн зөвшөөрөлгүйгээр соёлын биет өвийг сэргээн засварлах, бусдад ашиглуулахгүй байх.

33 дугаар зүйл. Соёлын биет өвийг өмчлөгчийн эрх, үүрэг

33.1.Соёлын биет өвийг өмчлөгч иргэн, хуулийн этгээд дараах эрх эдэлнэ:

33.1.1.язгуур зориулалтаар ашиглах;

33.1.2.нийтэд дэлгэн үзүүлэх, сурталчлах, үзэсгэлэнд тавих, түүнээс олсон орлогоос авах;

33.1.3.зайлшгүй сэргээн засварлах шаардлагатай тохиолдолд зохих журмын дагуу улсаас санхүүгийн дэмжлэг авах;

33.1.4.түүх, соёлын хосгүй үнэт дурсгалт зүйлийг өөрийн хүсэлтээр төрд худалдсан тохиолдолд татварын хөнгөлөлт эдлэх;

33.1.5.музей, галерей байгуулах.

33.2.Соёлын биет өвийг өмчлөгч иргэн, хуулийн этгээд дараах үүрэг хүлээнэ:

33.2.1.соёлын өвийн гарал үүслийн байдлыг тодорхойлох;

33.2.2.Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн санд бүртгүүлэх;

33.2.3.худалдах, бэлэглэх, өвлүүлэх зэргээр өмчлөх эрхээ бусдад шилжүүлсэн тохиолдолд тухайн шатны Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн санд мэдэгдэх;

33.2.4.түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлийг хилээр гаргахад зохих журмын дагуу зөвшөөрөл авах;

33.2.5.алдагдаж, үрэгдсэн тохиолдолд нэн даруй тухайн шатны Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн сан, Засаг дарга, цагдаагийн байгууллагад мэдэгдэх;

33.2.6.түүх, соёлын хосгүй үнэт дурсгалт зүйлийг худалдах анхны саналыг төрд тавих;

33.2.7.түүх, соёлын хосгүй үнэт дурсгалт зүйлийг гадаадын иргэн, хуулийн этгээд, харьяалалгүй хүнд бэлэглэх, өвлүүлэх зэргээр түүний өмчлөлд шилжүүлэхгүй байх.

34 дүгээр зүйл. Соёлын биет бус өвийг өвлөн уламжлагчийн эрх, үүрэг

34.1.Соёлын биет бус өвийг өвлөн уламжлагч нь дараах эрх эдэлнэ:

34.1.1.соёлын биет бус өвийг яаралтай хамгаалах, өвлүүлэх, сэргээн уламжлуулах зайлшгүй тохиолдолд санхүүгийн дэмжлэг авах.

34.2.Соёлын биет бус өвийг өвлөн уламжлагч нь дараах үүрэг хүлээнэ:

34.2.1.соёлын биет бус өвийг хойч үедээ өвлүүлэх, шавь сургах;

34.2.2.соёлын биет бус өвийг сурталчилж, түгээн дэлгэрүүлэх;

34.2.3.соёлын биет бус өвийн бүртгэл хийх, мэдээлэл бүрдүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх.

35 дугаар зүйл. Соёлын биет өвийг худалдах, худалдан авах

35.1.Соёлын биет өвийг түрээслэх, худалдах, худалдан авах, түр солилцох журмыг соёлын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн батална.

35.2.Соёлын биет өвийг худалдан авах ажлыг соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага, улс, орон нутгийн музей, номын сан олон нийтэд нээлттэй, ил тод хэлбэрээр зохион байгуулна.

35.3.Соёлын биет өвийг худалдан авсан байгууллага жил бүр үзэсгэлэн зохион байгуулж, нийтэд сурталчилна.

35.4.Түүх, соёлын хосгүй үнэт дурсгалт зүйлийг гадаадын иргэн, хуулийн этгээд, харьяалалгүй хүнд худалдахыг хориглоно.

35.5.Палеонтологи, археологийн олдворыг худалдахыг хориглоно.

36 дугаар зүйл. Соёлын биет өвийг ашиглах

36.1.Соёлын биет өвийг сурталчлах, судалгаа, шинжилгээ, сургалт явуулах зориулалтаар ашиглана.

36.2.Соёлын биет өвийг сурталчлах, судалгаа, шинжилгээ хийх, сургалт явуулах зориулалтаар ашиглахдаа гэмтээх, үрэгдүүлэхийг хориглоно.

36.3.Төрийн өмчид байгаа соёлын биет өвийг язгуур зориулалтаар ашиглахыг хориглоно. Энэ хэсгийн заалт нь түүх, соёлын дурсгалт барилга, байшинд хамаарахгүй.

ДОЛООДУГААР БҮЛЭГ СОЁЛЫН ӨВИЙГ ХАМГААЛАХ ТОГТОЛЦОО

37 дугаар зүйл. Соёлын өвийг хамгаалах тогтолцоо

37.1.Соёлын өвийг хамгаалах асуудлыг соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага болон бүх шатны иргэдийн Төлөөлөгчдийн

Хурал, Засаг дарга, энэ хуулиар үүрэг хүлээсэн байгууллага, эрх бүхий этгээд хариуцна.

37.2.Соёлын өвийн хамгаалалтад соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага, бүх шатны Засаг дарга, соёлын өвийн хяналтын улсын байцаагч, гэрээт харуул, хуулиар эрх олгосон байгууллага, албан тушаалтан хяналт тавина.

37.3.Соёлын өвийн анхны төрх, нэгдмэл цогц байдлыг алдагдуулахгүйгээр тухайн орон нутагт нь хадгалах зарчим баримтална. Хадгалалт хамгаалалтын нөхцөлийг сайжруулах зорилгоор соёлын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүний зөвшөөрлөөр улс, орон нутгийн музейд шилжүүлэн хадгалж болно.

37.4.Сум, дүүргийн Засаг дарга түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг хамгаалах үүргийг гэрээний үндсэн дээр иргэн, хуулийн этгээдээр гүйцэтгүүлж болно.

37.5.Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын дэргэд тухайн дурсгалын талаарх мэдээллийг агуулсан танилцуулга, тайлбар, тэмдэг, тэмдэглэгээ байрлуулна. Танилцуулга, тайлбар, тэмдэг, тэмдэглэгээг стандартын дагуу хийж, байрлуулах ажлыг аймаг, нийслэлийн Засаг дарга хариуцан зохион байгуулна.

38 дугаар зүйл. Соёлын өвийг хамгаалахтай холбоотой хориглох үйл ажиллагаа

38.1.Соёлын өвд хохирол учруулж болзошгүй дараах үйл ажиллагааг хориглоно:

38.1.1.түүх, соёлын дурсгалт газар түүний орчны бүсэд дэд бүтцийн барилга байгууламж барих, уул уурхай, газар тариалан эрхлэх, үйлдвэрлэл явуулах;

38.1.2.палеонтологи, археологи, угсаатны мэргэжлийн байгууллагаар урьдчилан хайгуул, судалгаа хийлгэхгүйгээр хот суурин, барилга байгууламж барих, шинээр зам тавих, тариалангийн талбай олгох, усан цахилгаан станц байгуулах, ашигт малтмалын хайгуул хийх, ашиглах зэрэг аж ахуйн үйл ажиллагаа явуулахад зориулж газар олгох;

38.1.3.хуульд зааснаас бусад тохиолдолд нийтийн өмчийн түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлийг өмчлөгчийн зөвшөөрөлгүйгээр өөр байгууллага, орчинд шилжүүлэн хадгалах, зөөж тээвэрлэх, хөдөлгөх;

38.1.4.улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалд зар сурталчилгааны самбар, бичиг хадах, анхны хэлбэр төрх, хийц, бүтээцийг өөрчлөх.

38.2.Палеонтологи, археологи, угсаатны урьдчилсан хайгуул,

судалгааны ажлын дүгнэлтээр соёлын өвд эрсдэл учирч болзошгүй байгаа нь тогтоогдсон бол аж ахуйн үйл ажиллагааг зогсоох үндэслэл болно.

38.3.Газрын хэвлийг эзэмших, ашиглах явцад соёлын биет өв илэрвэл газрын хэвлийг ашиглагч ажлаа зогсоож, энэ тухай сум, дүүргийн Засаг дарга, цагдаагийн болон уг асуудлыг хариуцсан байгууллагад нэн даруй мэдэгдэнэ.

39 дүгээр зүйл. Соёлын биет бус өвийг өвлөн уламжлуулах

39.1.Соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага болон бүх шатны Засаг дарга соёлын биет бус өв, түүнийг өвлөн уламжлагчийг тухайн угсаатан ястны түүх, уламжлал, ёс заншил, ахуй нөхцөлтэй нь уялдаатайгаар судалж, сурталчлах, өвлөн уламжлуулах, хадгалж хамгаалах асуудлыг хариуцна.

39.2.Соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага соёлын биет бус өвийг хадгалж хамгаалах, түүнийг өвлөн уламжлагчийг тодруулах, алдаршуулах, авьяас билгийг хөгжүүлэх, олон нийтэд сурталчлан түгээн дэлгэрүүлэх зорилгоор гурван жил тутам улсын хэмжээнд соёлын биет бус өвийн их наадмыг зохион байгуулна.

39.3.Соёлын биет бус өвийг хамгаалах, биет бус өвийг өвлөн уламжлагчийг урамшуулах, шавь сургалт зохион байгуулах асуудлыг бүх шатны Засаг дарга зохион байгуулна.

40 дүгээр зүйл. Иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг урамшуулах

40.1.Соёлын өвийг сурвалжлан олсон, нээлт хийсэн, соёлын өвийн сан хөмрөгийг баяжуулах, авран хамгаалах, түүнийг олон нийтэд сурталчлан таниулах, сэргээн уламжлуулах, сэргээн засварлахад идэвх санаачилгатай ажилласан иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг төрөөс урамшуулна.

40.2.Соёлын өвийн эсрэг гэмт хэрэг, захиргааны зөрчлийг илрүүлэхэд хувь нэмэр оруулсан иргэнийг төрөөс алдаршуулж, урамшуулна.

40.3.Энэ хуульд заасан шаардлагыг зөрчсөн этгээдийг илрүүлсэн, соёлын өвийг хуулбарласан, бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж, борлуулсан тухай мэдээлсэн иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллага, улсын байцаагч, гэрээт харуулд борлуулалтын орлогын 15 хувийг аймаг, нийслэл, сум, дүүргийн Засаг дарга олгоно.

40.4.Зөрчлийн тухай мэдээллийг худалдан авах журмыг Засгийн газар батална. Мэдээллийн нууцлалыг хууль тогтоомжийн дагуу чандлан хадгална.

40.5.Соёлын биет бус өвийг үндэсний болон дэлхийн хэмжээнд сурталчлан алдаршуулах, түгээн дэлгэрүүлэхэд онцгой хувь нэмэр оруулсан өвлөн уламжлагчийг жил бүр тодруулж, мөнгөн шагнал олгох бөгөөд мөнгөн

шагнал олгох журмыг Засгийн газар батална.

41 дүгээр зүйл. Соёлын өвийн санхүүжилт

41.1.Соёлын өвийг хамгаалах үйл ажиллагааг доор дурдсан эх үүсвэрээс санхүүжүүлнэ:

41.1.1.улсын төсөв;

41.1.2.орон нутгийн төсөв;

41.1.3.Монгол Улсын болон гадаадын иргэн, олон улсын байгууллага, хуулийн этгээдээс олгосон хөрөнгө, хандив, тусламж;

41.1.4.бусад эх үүсвэр.

НАЙМДУГААР БҮЛЭГ ДУРСГАЛТ ГАЗРЫГ ХАМГААЛАХ

42 дугаар зүйл. Соёлын өвийн дурсгалт газар

42.1.Улсын Их Хурал соёлын өвийн дурсгалт газрын унаган төрх, соёлын үнэт зүйлийн язгуур шинжийг хамгаалах зорилгоор тусгай хамгаалалтад авах тухай шийдвэр гаргаж, хилийн заагийг батална.

42.2.Соёлын өвийн дурсгалт газар байгуулах саналыг соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага Засгийн газарт өргөн мэдүүлнэ. Саналд тухайн аймаг, нийслэлийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын шийдвэрийг харгалзан үзэж болно.

42.3.Соёлын өвийн дурсгалт газарт үндэсний болон дэлхийн өвийн дурсгалт газар хамаарна.

42.4.Соёлын өвийн дурсгалт газрыг дараах бүсэд хуваана:

42.4.1.хамгаалалтын бүс;

42.4.2.орчны бүс.

42.5.Соёлын өвийн дурсгалт газарт хэд хэдэн түүх, соёлын дурсгалт газар байрлаж болно.

42.6.Хамгаалалтын болон орчны бүсэд соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын зөвшөөрлөөр байгаль, соёлын өвд сөрөг нөлөө үзүүлэхгүйгээр аялал жуулчлалын үйл ажиллагаа эрхэлж болно.

42.7.Соёлын өвийн дурсгалт газрын хамгаалалтын менежментийг хариуцан хэрэгжүүлэх үүрэг бүхий хамгаалалтын захиргаа ажиллана.

42.8.Соёлын өвийн дурсгалт газрын хамгаалалтын захиргаа энэ хуулийн 43, 44-г заасан үйл ажиллагаатай уялдуулан нэмэлт дэглэм тогтоож болно.

42.9.Соёлын өвийн дурсгалт газрын хамгаалалтын захиргаанд хэд хэдэн дурсгалт газрын хамгаалалтын асуудлыг харьяалуулж болно.

43 дугаар зүйл. Хамгаалалтын бүсийн дэглэм

43.1.Хамгаалалтын бүсэд энэ хуулийн 38.1-д зааснаас гадна доор дурдсан үйл ажиллагаа явуулахыг хориглоно:

43.1.1.онцгой байдал үүссэнээс бусад тохиолдолд нисэх онгоц буулгах;

43.1.2.ашигт малтмал эрэх, хайх, ашиглах;

43.1.3.мод, элс, хайрга, чулуу авах зэргээр байгалийн төлөв байдлыг өөрчлөх;

43.1.4.хот суурин, цахилгаан станц байгуулах;

43.1.5.тэсэлгээ хийх;

43.1.6.шинээр барилга байгууламж барих.

44 дүгээр зүйл. Орчны бүсийн дэглэм

44.1.Орчны бүсэд энэ хуулийн 38.1-д зааснаас гадна доор дурдсан үйл ажиллагаа явуулахыг хориглоно:

44.1.1.ашигт малтмал эрэх, хайх, ашиглах;

44.1.2.хот суурин, цахилгаан станц байгуулах;

44.1.3.тэсэлгээ хийх.

45 дугаар зүйл. Түүх, соёлын дурсгалт газар

45.1.Засгийн газар түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүрэн бүтэн, аюулгүй байдлыг хангах, харагдах сүр барааг хадгалах зорилгоор хамгаалалтын бүс тогтооно.

45.2.Сум, дүүргийн Засаг дарга энэ хуулийн 45.1-д заасны дагуу хамгаалалтын бүс тогтоосон түүх, соёлын дурсгалт газарт гэрээт харуул томилж ажиллуулна.

45.3.Түүх, соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсэд энэ хуулийн 38.1-д зааснаас гадна доор дурдсан үйл ажиллагаа явуулахыг хориглоно:

45.3.1.газар, түүний хэвлийг хөндөх;

45.3.2.мэргэжлийн байгууллагын дүгнэлтгүй мод бут, төрөл бүрийн ургамал тарих;

45.3.3.гэр, сууц, барилга, байгууламж барих;

45.3.4.мал бэлчээх;

45.3.5.онцгой байдал үүссэнээс бусад тохиолдолд өөрөө явагч

хэрэгсэл нэвтрүүлэх, нисэх онгоц буулгах;

45.3.6.ашигт малтмал эрэх, хайх, ашиглах;

45.3.7.мод, элс, хайрга, чулуу авах.

45.4.Түүх, соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсэд судалгаа шинжилгээ хийх, сэргээн засварлах, аялал жуулчлалын зорилгоор сурталчлах үйл ажиллагаа явуулж болно.

ЕСДҮГЭЭР БҮЛЭГ СОЁЛЫН ӨВИЙГ СЭРГЭЭН ЗАСВАРЛАХ

46 дугаар зүйл. Соёлын биет өвийг сэргээн засварлах байгууллага

46.1.Соёлын биет өвийг сэргээн засварлах ажлыг судалгаа, шинжилгээний үндсэн дээр боловсруулсан сэргээн засварлах зураг төслийн дагуу соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагаас эрх олгосон мэргэжлийн байгууллага, иргэн гэрээгээр гүйцэтгэнэ.

46.2.Соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын дэргэд соёлын биет өвийг сэргээн засварлах ажлыг мэргэжил, арга зүйн удирдлагаар хангах, хяналт тавих үүрэг бүхий Мэргэжлийн зөвлөл ажиллана. Мэргэжлийн зөвлөлийн бүрэлдэхүүн, ажиллах журмыг соёлын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн батална.

46.3.Мэргэжлийн зөвлөлийн саналыг үндэслэн соёлын биет өвийг сэргээн засварлах зөвшөөрлийг соёлын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн олгоно.

46.4.Хуульд өөрөөр заагаагүй бол соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагаас эрх олгосон мэргэжлийн байгууллага соёлын биет өвийг сэргээн засварлаж болно.

46.5.Соёлын биет өвийг зөвшөөрөлгүй сэргээн засварлахыг хориглоно.

46.6.Монгол Улсын хэмжээнд соёлын биет өвийг сэргээн засварлах ажлыг соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын харьяа Соёлын биет өвийг сэргээн засварлах газар гүйцэтгэнэ.

46.7.Соёлын биет өвийг сэргээн засварлах ажилд туслан гүйцэтгэгчийг гэрээгээр ажиллуулж болно.

47 дугаар зүйл. Соёлын биет өвийг сэргээн засварлах үйл ажиллагаа

47.1.Соёлын биет өвийг сэргээн засварлахад дараах зарчмыг баримтална:

47.1.1.анхны төрх, хийц бүтээцийг хадгалж үлдээх;

47.1.2.аюулгүй, удаан хугацаанд хадгалах нөхцөлийг хангах.

47.2.Соёлын биет өвийг сэргээн засварлах журмыг соёлын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн, түүхэн дурсгалт барилга, архитектурын дурсгалыг сэргээн засварлах журмыг соёлын болон барилгын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн хамтран батална.

47.3.Соёлын биет өвийг сэргээн засварласан ажлын дэлгэрэнгүй тайланг соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн сан, архивт шилжүүлнэ.

48 дугаар зүйл. Соёлын биет бус өвийг сэргээн уламжлуулах

48.1.Соёлын биет бус өв утсан, мартагдсан тохиолдолд сэргээн уламжлуулах арга хэмжээг соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага холбогдох бүртгэл, мэдээллийг үндэслэн зохион байгуулна.

48.2.Соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын дэргэдэх Мэргэжлийн зөвлөл соёлын биет бус өвийг сэргээгдэнд тооцож, дүгнэлт гаргана.

АРАВДУГААР БҮЛЭГ СОЁЛЫН ӨВИЙГ СУРТАЛЧЛАХ

49 дүгээр зүйл. Соёлын өвийн боловсрол

49.1.Соёлын өвийн талаарх мэдлэг олгох, түүнийг хамгаалах, сурталчлах арга хэмжээг гэр бүлийн соёл, хүмүүжлийн уламжлал болон боловсролын тогтолцоогоор дамжуулан хэрэгжүүлнэ.

49.2.Соёлын өвийн боловсрол эзэмшүүлэх ажлыг дараах байдлаар зохион байгуулна:

49.2.1.соёлын өв, түүнийг хамгаалах мэдлэгийг сургуулийн өмнөх болон ерөнхий боловсролын сургуулийн боловсролын сургалтын стандартад тусгах;

49.2.2.коллеж, их, дээд сургууль болон мэргэжлийн сургалтын байгууллагын суралцагчид соёлын өвийг хамгаалах, ашиглах талаар шинжлэх ухааны үндэслэлтэй боловсрол эзэмшүүлэх;

49.2.3.олон нийтэд хэвлэл, мэдээллийн хэрэгслээр соёлын өвийг хамгаалах, өв уламжлал, ёс заншил, хууль тогтоомжийг сурталчлан таниулах.

50 дугаар зүйл. Соёлын өвийн үзэсгэлэн

50.1.Нийтийн өмчийн соёлын биет өвөөр дотоод, гадаадад үзэсгэлэн гаргах ажлыг соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага,

түүнээс эрх олгосон байгууллага зохион байгуулна.

50.2.Энэ хуулийн 50.1-д заасан эрх бүхий байгууллага соёлын биет өвийг эзэмшигчтэй гэрээ байгуулна. Гэрээнд биет өвийг ашиглах нөхцөл, хугацаа, даатгалын баталгааны хэмжээ, түрээсийн төлбөр, ашиглагч этгээдийн хүлээх хариуцлага, хамгаалалтын болон эрсдэлийн баталгааны нөхцөлийг тусгана.

50.3.Хувийн өмчийн соёлын өвийг өмчлөгч, эзэмшигчтэй нь байгуулсан гэрээний үндсэн дээр үзэсгэлэнд оролцуулж болно.

50.4.Соёлын биет өвийг гадаадад үзэсгэлэнд гаргах гэрээг соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага хянана.

50.5.Соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн санд бүртгүүлээгүй палеонтологи, археологийн олдвор, дурсгалаар иргэн, аж ахуйн нэгж, байгууллага үзэсгэлэн гаргах, музей байгуулахыг хориглоно.

51 дүгээр зүйл. Соёлын биет өвийг зөөж тээвэрлэх

51.1.Соёлын биет өвийг хадгалалт, хамгаалалтын аюулгүй байдлыг бүрэн хангасны үндсэн дээр зөөж тээвэрлэнэ.

51.2.Соёлын биет өвийг зөөж тээвэрлэх журмыг Засгийн газар тогтооно.

52 дугаар зүйл. Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хилээр нэвтрүүлэх

52.1.Түүх, соёлын хосгүй үнэт дурсгалт зүйл, эх олдворыг сэргээн засварлах, сурталчлах зорилгоор түүний хадгалалт, хамгаалалтын найдвартай нөхцөлийг бүрдүүлсний үндсэн дээр Засгийн газрын зөвшөөрлөөр нэг жилээс дээшгүй хугацаагаар улсын хилээр нэвтрүүлнэ. Энэ хэсгийн заалт нь түүний хувилсан эх хуулбарт хамаарахгүй.

52.2.Түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлийг хилээр нэвтрүүлэх журмыг соёлын болон санхүү, төсвийн асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн хамтран батална.

52.3.Соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага энэ хуулийн 52.1-д зааснаас бусад түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлийг дараах зорилгоор, эргүүлэн авчрах нөхцөлтэйгээр улсын хилээр нэвтрүүлэх зөвшөөрөл олгоно:

52.3.1.палеонтологи, археологийн олдворыг судалж шинжлүүлэх;

52.3.2.сэргээн засварлах;

52.3.3.гадаад улсад үзэсгэлэнд гаргах;

52.3.4.өмчлөгч өөрөө язгуур зориулалтаар нь ашиглах.

52.4.Түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлийг улсын хилээр хоёр жилээс дээшгүй хугацаагаар нэвтрүүлнэ. Энэ хуулийн 52.3.1, 52.3.2-т заасан түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлийг улсын хилээр нэвтрүүлэх зайлшгүй шаардлагатай тохиолдолд уг хугацааг сунгаж болно.

52.5.Энэ хуулийн 52.3-т заасан түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлийг улсын хилээр нэвтрүүлж байгаа этгээд түүний хадгалалт, хамгаалалтын найдвартай байдлыг хангасан байна.

52.6.Түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйлийг улсын хилээр нэвтрүүлэхэд соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагаас баталсан маягтын дагуу мэдээллийг үйлдэж, хадгалалтын байдлын тайлан, гэрэл зураг, дүрс бичлэгээр баримтжуулан соёлын өвийн улсын нэгдсэн бүртгэл, мэдээллийн санд хадгалуулна.

52.7.Хууль бусаар гадаадад гаргасан түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйл, эсхүл энэ хуулийн 52.1, 52.3-т заасны дагуу улсын хилээр гаргасан түүх, соёлын хөдлөх дурсгалт зүйл алдагдсан, үрэгдсэн тохиолдолд тэдгээрийг Монгол Улсын өмч болохыг зарлах бөгөөд эргүүлж авчрах ажлыг соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага болон цагдаагийн байгууллага хууль тогтоомжид заасан журмын дагуу зохион байгуулна.

52.8.Шүүхийн шийдвэрээр төрийн өмчид шилжүүлсэн болон гаалийн байгууллагад хураагдсан соёлын биет өвийг соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага төрөл зүйлээр нь ялгаж, холбогдох журмын дагуу мэргэжлийн байгууллагад шилжүүлнэ.

53 дугаар зүйл. Соёлын өвийг хувилах

53.1.Соёлын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүний зөвшөөрөлгүйгээр нийтийн өмчийн соёлын биет өвийг 1:1 масштабаар хувиран олшруулахыг хориглоно.

53.2.Энэ хуулийн 53.1-д зааснаас өөр масштабаар хувиран олшруулах эрхийг соёлын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн олгоно.

53.3.Соёлын өвийг хувилах болон бүтээгдэхүүний загварт оруулж, зах зээлд нийлүүлэх эрх авсан байгууллага, аж ахуйн нэгжийн үйл ажиллагаанд соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага хяналт тавина.

54 дүгээр зүйл. Соёлын өвийн загвараар бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх

54.1.Энэ хуулийн 53.2-т заасан зөвшөөрөл авсан этгээдтэй мерчандайзийн гэрээг зөвхөн улсын болон орон нутгийн музей, соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагаас эрх олгосон соёлын бусад байгууллага байгуулна.

54.2. Улс, орон нутгийн музей болон соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагаас эрх олгосон соёлын бусад байгууллага нь бүтээгдэхүүний борлуулагч байж болно.

54.3. Улс, орон нутгийн музей болон бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгч, борлуулагч нь мерчандайзийн гэрээ байгуулна. Гэрээний загварыг соёлын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн батална.

АРВАН НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ МЕРЧАНДАЙЗИЙН ГЭРЭЭ

55 дугаар зүйл. Мерчандайзийн гэрээ

55.1. Иргэний хуулийн 3381 дүгээр зүйлийн дагуу мерчандайзийн гэрээгээр өмчлөгч, түүний зөвшөөрснөөр эзэмшигч нийтийн өмчийн соёлын өвийн загвараар бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх, борлуулах эрхийг үйлдвэрлэгч, борлуулагчид олгох ба үйлдвэрлэгч, борлуулагч нь эзэмшигчид борлуулалтын орлогоос соёлын өвийн загвар ашигласны төлбөр төлөх үүрэг хүлээнэ.

55.2. Мерчандайз нь барааны тэмдэг, бүтээгдэхүүний загварын эрхээр хамгаалагдана.

56 дугаар зүйл. Мерчандайзийн гэрээний талууд

56.1. Дараах этгээд мерчандайзийн гэрээний тал байна:

56.1.1. нийтийн болон хувийн өмчийг өмчлөгч;

56.1.2. улс, орон нутгийн музей, соёлын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүнээс эрх олгосон соёлын бусад байгууллага;

56.1.3. эрх олгогдсон үйлдвэрлэгч, борлуулагч.

57 дугаар зүйл. Мерчандайзийн гэрээний нөхцөл

57.1. Хууль, гэрээнд өөрөөр заагаагүй бол мерчандайзийн гэрээг Иргэний хуулийн дагуу бичгээр байгуулж дараах зүйлийг тусгана:

57.1.1. мерчандайзийн зүйлийн хэмжээ, загвар, өнгө, материалын дэлгэрэнгүй тодорхойлолт;

57.1.2. мерчандайзийн гэрээний дагуу үйлдвэрлэх, борлуулах бүтээгдэхүүний тоо хэмжээ;

57.1.3. үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүнийг борлуулах борлуулагч, борлуулах цэгийн мэдээлэл;

57.1.4. мерчандайзийн зүйлийг үйлдвэрлэх, борлуулахад

шаардлагатай санхүүжилтийн хэлбэр, нөхцөл;

57.1.5.мерчандайзийн зүйлийг гэрээнд заасны дагуу үйлдвэрлэх, борлуулах болон чанарын баталгаа;

57.1.6.соёлын өвийн загвар ашигласны төлбөрийн хэмжээ, нөхцөл;

57.1.7.мерчандайзийн гэрээний хугацааг сунгах, гэрээний эрх, үүргийг шилжүүлэх, нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, мерчандайзийн гэрээ ба холбогдох бусад гэрээ хоорондын харилцаа, гэнэтийн буюу давагдашгүй хүчин зүйл, үүргээ биелүүлээгүй тохиолдол ба гэрээ цуцлах, дуусгавар болох үндэслэл, маргаан шийдвэрлэх журам;

57.1.8.талууд харилцан тохиролцсон бусад зүйл.

АРВАН ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ СОЁЛЫН ӨВИЙН ХЯНАЛТ

58 дугаар зүйл. Соёлын өвийн хяналт

58.1.Соёлын өвийн хяналтыг соёлын асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага, бүх шатны Засаг дарга, улсын байцаагч, гэрээт харуул хэрэгжүүлнэ.

58.2.Соёлын өвийн хяналтыг хэрэгжүүлэх байгууллага нь соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль тогтоомж, дүрэм журам, түүнтэй холбогдсон норм, стандартын хэрэгжилтэд хяналт тавина.

58.3.Энэ хуулийн 5 дугаар зүйлд заасан түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт, хамгаалалтад байгаль орчны хяналтын улсын байцаагч хяналт тавина.

58.4.Соёлын өвийн хяналтын улсын байцаагчийг соёлын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн томилно.

58.5.Соёлын өвийн гэрээт харуулыг сум, дүүргийн Засаг дарга томилно.

59 дүгээр зүйл. Соёлын өвийн гэрээт харуулын эрх, үүрэг

59.1.Соёлын өвийн гэрээт харуул нь дараах эрх, үүрэгтэй:

59.1.1.түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын талаарх мэдээлэл, хамгаалалтын хэрэгслээр хангагдах, цалин хөлс, урамшуулал авах;

59.1.2.түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүрэн бүтэн байдал, эвдрэл гэмтлийг засварлах, авран хамгаалах талаар эрх бүхий этгээдэд мэдээлэл өгөх;

59.1.3.түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалыг үзэж сонирхох, судлахаар ирсэн иргэнийг бүртгэх, тэдний багаж хэрэгслийг шалгах, соёлын

өвийг хамгаалах тухай хууль тогтоомжийг тайлбарлаж таниулах;

59.1.4.түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын орчинд зөвшөөрөлгүйгээр металл хайгч, тусгай багаж ашиглуулахгүй байх;

59.1.5.хууль бус хайгуул, малтлага хийхийг хориглох, таслан зогсоох, үйл ажиллагааг нь баримтжуулах, мэдээлэх;

59.1.6.хууль ёсны шаардлагыг үл биелүүлсэн этгээдийг улсын байцаагч болон холбогдох хуулийн байгууллагад мэдээлэх;

59.1.7.хамгаалж байгаа соёлын өвийн ойролцоо байнга оршин суух.

АРВАН ГУРАВДУГААР БҮЛЭГ БУСАД ЗҮЙЛ

60 дугаар зүйл. Соёлын өвийг хамгаалах тухай хууль тогтоомж зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага

60.1.Соёлын өвийг хамгаалах хууль тогтоомж зөрчсөн нь эрүүгийн хариуцлага хүлээлгэхээргүй бол шүүгч, соёлын болон байгаль орчны хяналтын улсын байцаагч, сум, дүүргийн Засаг дарга гэм буруутай этгээдэд дараах шийтгэл ногдуулна:

60.1.1.соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн сан бүрдүүлээгүй, сангийн нууцлал, хадгалалт, хамгаалалтын аюулгүй байдал болон мэдээлэл үнэн зөв, бүрэн гүйцэд, зөрүүгүй байх шаардлагыг хангаагүй үүрэг бүхий этгээдийг 100000 төгрөгөөр, хуулийн этгээдийг 500000 төгрөгөөр торгох;

60.1.2.соёлын өвийн бүртгэл, мэдээллийн сангийн мэдээллийг хууль бусаар бусдад дамжуулсан, ашиглуулсан, хувилсан, үрэгдүүлсэн, хассан зөрчил гаргасан үүрэг бүхий этгээдийг 1000000 төгрөгөөр, хуулийн этгээдийг 3000000 төгрөгөөр торгох;

60.1.3.соёлын өвийг хуульд заасан хугацаанд бүртгэл, мэдээллийн санд бүртгүүлээгүй бол зөрчлийг арилгуулж, иргэнийг 100000 төгрөгөөр, үүрэг бүхий этгээдийг 300000 төгрөгөөр, хуулийн этгээдийг 500000 төгрөгөөр торгох;

60.1.4.соёлын өвийн судалгаа, шинжилгээ хийхдээ язгуур шинж, унаган төрх байдал, хүрээлэн байгаа орчны зохиомжийг эвдэж, хууль тогтоомжоор тогтоосон журам, стандартыг зөрчсөн бол учруулсан хохирлыг төлүүлж, үүрэг бүхий этгээдийг 500000 төгрөгөөр, хуулийн этгээдийг 2000000 төгрөгөөр торгох;

60.1.5.түүх, соёлын хосгүй үнэт дурсгалт зүйлийг худалдах анхны саналыг төрд тавихгүйгээр худалдсан, гадаадын иргэн, хуулийн этгээд, харьяалалгүй хүний өмчлөлд шилжүүлсэн, зуучилсан бол уг дурсгалт зүйлийг

хураан авч, улсын орлого болгон иргэнийг 5000000 төгрөгөөр, хуулийн этгээдийг 15000000 төгрөгөөр торгох;

60.1.6.соёлын биет өвийг сэргээн засварлах хуулиар тогтоосон журам, стандартыг зөрчсөн иргэнийг 500000 төгрөгөөр, үүрэг бүхий этгээдийг 2000000 төгрөгөөр, хуулийн этгээдийг 10000000 төгрөгөөр торгох;

60.1.7.соёлын биет өвийг хадгалах, хамгаалах, ашиглах талаар хууль тогтоомжоор тогтоосон хориглолт, журам, стандарт зөрчсөн, анхны төрх, нэгдмэл цогц байдлыг алдагдуулсан, зөвшөөрөлгүй хөдөлгөж, зөөж тээвэрлэсэн бол учруулсан хохирлыг төлүүлж, иргэнийг 500000 төгрөгөөр, үүрэг бүхий этгээдийг 1000000 төгрөгөөр, хуулийн этгээдийг 5000000 төгрөгөөр торгох;

60.1.8.түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын дэргэд байрлуулсан танилцуулга, тайлбар, тэмдэг, тэмдэглэгээг эвдэж устгасан, дурсгал дээр ханын самбар, зурагт хуудас, түүнтэй адилтгах бусад хэрэгслийг байрлуулсан бол учруулсан хохирлыг төлүүлж, иргэнийг 100000 төгрөгөөр, хуулийн этгээдийг 500000 төгрөгөөр торгох;

60.1.9.соёлын өвийн болон түүх, соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын дэглэм зөрчсөн иргэнийг 500000 төгрөгөөр, үүрэг бүхий этгээдийг 2000000 төгрөгөөр, хуулийн этгээдийг 10000000 төгрөгөөр торгох;

60.1.10.газрын хэвлийг эзэмших, ашиглах явцад илэрсэн соёлын биет өвийг хамгаалах, мэдээлэх арга хэмжээ аваагүй иргэнийг 5000000 төгрөгөөр, хуулийн этгээдийг 20000000 төгрөгөөр торгож, тусгай зөвшөөрлийг цуцлах тухай саналыг эрх бүхий байгууллагад тавьж шийдвэрлүүлэх;

60.1.11.нийтийн өмчийн соёлын биет өвийг 1:1 масштабаар зөвшөөрөлгүй хувиалан олшруулсан бол энэ үйл ажиллагаанаас олсон орлогыг хурааж, иргэнийг 2000000 төгрөгөөр, хуулийн этгээдийг 10000000 төгрөгөөр торгох.

61 дүгээр зүйл. Хууль хүчин төгөлдөр болох

61.1.Энэ хуулийг 2014 оны 07 дугаар сарын 01-ний өдрөөс, мөн хуулийн 20.3, 20.4, 20.5, 46.6, 58.1 дэх хэсгийг 2015 оны 01 дүгээр сарын 01-ний өдрөөс эхлэн дагаж мөрдөнө.

МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ДАРГА

З.ЭНХБОЛД

МОНГОЛ УЛСЫН ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ

2008 оны 5 дугаар
сарын 14-ний өдөр

Улаанбаатар
хот

Дугаар 175

Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт батлах тухай

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 17.3-ыг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:

1. “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ыг хавсралтын ёсоор баталсугай.

2. Энэ тогтоол гарсантай холбогдуулан “Жагсаалт шинэчлэн батлах тухай” Засгийн газрын 1998 оны 12 дугаар сарын 23-ны өдрийн 235 дугаар тогтоолыг хүчингүй болсонд тооцсугай.

3. Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгалын хадгалалт, хамгаалалтад хяналт тавьж ажиллахыг Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд Н.Болормаа, аймаг, нийслэлийн Засаг дарга нарт тус тус үүрэг болгосугай.

Монгол Улсын Ерөнхий сайд

С.БАЯР

Боловсрол, соёл, шинжлэх
ухааны сайд

Н.БОЛОРМАА

Хянасан:
Монгол Улсын сайд, Засгийн газрын
Хэрэг эрхлэх газрын дарга

Н.ЭНХБОЛД

УЛС, АЙМАГ, НИЙСЛЭЛИЙН ХАМГААЛАЛТАД БАЙХ ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ЖАГСААЛТ

1. АРХАНГАЙ АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Батцэнгэл сумын Цацын дэнжийн буган чулуун хөшөө, булш, хиргисүүрийн цогцолбор дурсгал
2. Батцэнгэл сумын Худагийн толгойн Хүннүгийн үеийн булшнууд
3. Ихтамир сумын Алтан сандал уулын орчмын хүн чулуун хөшөө, буган чулуун хөшөө, дөрвөлжин булш, хиргисүүр бүхий цогцолбор дурсгал
4. Ихтамир сумын нутагт орших эртний бичээст Тайхар чулуу
5. Өндөр-Улаан сумын Балгасан талын Хүннүгийн язгууртны оршуулгын газар
6. Хайрхан сумын Гол мод гэдэг газар орших Хүннүгийн язгууртны булш
7. Хашаат сумын Хөшөө цайдам гэдэг газар орших Түрэгийн үеийн Культегин, Билгэ хааны бичигт хөшөө, онгон
8. Хотонт сумын нутагт орших Дойтын толгойн туурь
9. Хотонт сумын Баянголын аманд орших Дөрвөлжингүүд гэдэг бунхантад булшнууд
10. Хотонт сумын нутагт орших Уйгарын Хар балгас, түүний бичээст хөшөөний үлдэгдэл хэсгүүд
11. Чулуут, Тариат, Жаргалант, Цэцэрлэг сумдын нутагт орших Чулуут голын хавцлын хадны зураг
12. Эрдэнэбулган сумын төвд орших Заяын гэгээний хийд, чонон хөшөө
13. Эрдэнэмандал сумын нутагт орших Хархул хааны балгас
14. Эрдэнэмандал сумын Баруун цүүр гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Батцэнгэл сумын төвд орших Луу гүний хүрээний дуганууд
2. Батцэнгэл сумын Шивэртийн аманд орших буган чулуун хөшөө, дөрвөлжин булшнууд
3. Ихтамир сумын Баянцагаан гэдэг газар орших буган чулуун хөшөөнүүд
4. Өгийнуур сумын нутагт орших Өгийнуурын балгас

-
5. Өлзийт сумын төвд орших Бишрэлт гүний хүрээний дуганууд
 6. Өлзийт сумын Хөшөөтийн дэнж гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
 7. Өлзийт сумын Бадагт гэдэг газар орших Олзотын балгас
 8. Өлзийт сумын Бадагт гэдэг газар орших Хөх чулууны хярын хадны зураг
 9. Өндөр-Улаан сумын Хануй голын хөндийн хиргисүүр, буган чулуун хөшөө бүхий цогцолбор дурсгал
 10. Өндөр-Улаан сумын Чулуут голын бэлчирт орших буган чулуун хөшөө
 11. Тариат сумын Хөдөө нуурын хойд тал Дадаг гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
 12. Хайрхан сумын Маймаа толгой гэдэг газар орших Хүннүгийн үеийн булшнууд
 13. Хайрхан сумын Гүнжийн аманд орших буган чулуун хөшөө
 14. Хайрхан сумын Ургын аманд орших буган чулуун хөшөө
 15. Хайрхан сумын Эмээл толгойн хүн чулуун хөшөө
 16. Хашаат сумын Их номгоны Хиргист хоолойн хүн чулуун хөшөө
 17. Хашаат сумын Бага Номгоны хөндийн зүүн урд бэлд орших хүн чулуун хөшөөнүүд
 18. Хашаат сумын Их Номгон гэдэг газар орших хадны зураг, бичиг
 19. Хашаат сумын Урд сэртэн гэдэг газар орших хадны зураг
 20. Хотонт сумын төвд орших хүн чулуун бичигт хөшөө, буган чулуун хөшөө бүхий чулуун дурсгалууд
 21. Эрдэнэбулган сумын төвд орших Дамдин хувилгааны дуган
 22. Эрдэнэбулган сумын Булган уулын бурханы зосон зураг
 23. Эрдэнэмандал сумын Их нуурын хойд биед орших Орхон бичээст хашлага чулуу, хүн чулуун хөшөөнүүд
 24. Эрдэнэмандал сумын Их Жаргалантын буган чулуун хөшөө, булш, хиргисүүр бүхий цогцолбор дурсгал

2. БАЯН-ӨЛГИЙ АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Баяннуур сумын Цагаан Хөшөөт гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
2. Бугат сумын Эрээн Харганатын Түрэг бичээс бүхий хөшөө чулуу
3. Буянт сумын Хөлцөөт гэдэг газар орших хадны зураг
4. Ногооннуур сумын төвд орших хүн чулуун хөшөө
5. Ногооннуур сумын Ямаат Улаан уулын хүн чулуун хөшөө
6. Сагсай сумын Даяннуур орчмын 3 ширхэг хүн чулуун хөшөө
7. Сагсай сумын Шивээт Хайрханы хадны зураг
8. Улаанхус сумын Цагаан салаа буюу Бага Ойгор голын хөндийд орших

-
- хадны зураг
9. Улаанхус сумын Хар ямаатын голын хөндийд орших хүн чулуун хөшөө
 10. Улаанхус сумын Хар ямаатын голын Пазырикийн булшнууд
 11. Цэнгэл сумын Арал толгойн хадны зураг
 12. Цэнгэл сумын Билүүт гэдэг газар орших хадны зураг
 13. Цэнгэл сумын Даян нуурын эрэг Ху-Уй гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
 14. Цэнгэл сумын Могойтын рашаан орчмын хүн чулуун хөшөө
 15. Цэнгэл сумын Цагаан голын хөндийд орших буган чулуун хөшөө, булш, хиргисүүрийн цогцолбор дурсгал
 16. Цэнгэл сумын Шивээт Хайрханы хадны зураг

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Алтай сумын Тошингийн аманд орших хиргисүүрүүд
2. Алтай сумын төвд орших 4 ширхэг хүн чулуун хөшөө
3. Алтай сумын Хаан ширээ гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө, хадны зураг, руни бичгийн дурсгал
4. Алтанцөгц сумын Алаг үзүүр гэдэг газар орших 6 ширхэг хүн чулуун хөшөө
5. Баяннуур сумын Хайргын голын Улаан Хөшөөт гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
6. Баяннуур сумын Олоннуурын Алаг толгой гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
7. Дэлүүн сумын Ганц модны голын буган чулуун хөшөөнүүд
8. Ногооннуур сумын Ховд голын хөндий дэх хиргисүүрүүд
9. Сагсай сумын Битүү гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
10. Улаанхус сумын Согоогийн голын 5 ширхэг хүн чулуун хөшөө
11. Улаанхус сумын Ганц модны бүлэг гэдэг газар орших Түрэгийн үеийн дурсгал
12. Цэнгэл сумын Мянган хонхор гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
13. Цэнгэл сумын Хадан сэрвэл уулын буган чулуун хөшөө, хиргисүүр

3. БАЯНХОНГОР АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Баянлиг сумын Цахир ууланд орших Лигийн Цагаан агуйн дурсгал
2. Баянлиг сумын Их баян уулын Бичигтийн амны хадны зураг
3. Баянлиг сумын Зоог Зуухын уулын шинэ чулуун зэвсгийн үеийн бууц

-
4. Бөмбөгөр сумын Арцат дэл уулын хадны оршуулга
 5. Бууцагаан сумын Дундмандал, Адагмандал ууланд орших хадны зураг, руни бичгийн дурсгал
 6. Галуут сумын нутагт орших Чин сүжигт Номун хааны хийд, түүний орчмын хаданд сийлсэн бурхадын зураг, төвд, монгол бичээс
 7. Өлзийт сумын Замын Хашаат гэдэг газар орших хадны зураг
 8. Өлзийт сумын Их Булган уулын чулуун зэвсгийн суурин, хиргисүүрүүд
 9. Өлзийт сумын Уран хайрхан ууланд орших чулуун зэвсгийн үеийн бууц
 10. Эрдэнэцогт сумын Шатар чулуу гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө, хүн чулуун хөшөө, булш бүхий цогцолбор дурсгал

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Баян-Овоо сумын Дуурсахын хөндийд орших эртний булш, хиргисүүрүүд
2. Баян-Өндөр сумын Чихэн ууланд орших Чихэнгийн агуй
3. Жинст сумын Ногоон цавын палеонтологийн дурсгалт газар
4. Заг сумын Загийн голын баруун талд орших Бумбатын амны хүн чулуун хөшөөнүүд
5. Заг сумын Алмаст хавцал гэдэг газар орших суварга
6. Заг сумын Ар сайр гэдэг газар орших хиргисүүрүүд
7. Заг сумын Хэргэстэйн аманд орших буган чулуун хөшөө
8. Өлзийт сумын нутагт орших Түйн балгас
9. Эрдэнэцогт сумын төвд орших Хачин ламын сүм
10. Эрдэнэцогт сумын Тамчийн Их цагааны аманд орших буган чулуун хөшөө

4. БУЛГАН АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Баян-Агт сумын Шивээт-Улаан гэдэг газар орших Түрэгийн үеийн цогцолбор дурсгал
2. Дашинчилэн сумын Халдунзүрх ууланд орших Цогтын Цагаан байшингийн балгас, гэрэлт хөшөө
3. Дашинчилэн сумын нутагт орших Харбухын балгас
4. Дашинчилэн сумын нутагт орших Чин толгойн балгас
5. Могод сумын Хөл Асгат гэдэг газар орших Түрэгийн Алтан тамгат дархны бичигт хөшөө
6. Сайхан сумын Байширын ус гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
7. Сайхан сумын Хиргист хөндийн аманд орших Уйгарын Мөжунчурын гэрэлт хөшөө

-
8. Сэлэнгэ сумын Ингэт толгойд орших “Далхабандида” гэдэг хүн чулуун хөшөө
 9. Хутаг-Өндөр сумын нутагт орших Бийбулагийн балгас
 10. Хутаг-Өндөр сумын Төлбөрийн голын сав дагуух чулуун зэвсгийн суурин, эртний булш, хиргисүүрүүд

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Баян-Агт сумын Халтар гэдэг газар орших буган чулуун хөшөөнүүд
2. Бугат сумын Хужиртын голын хөндийд орших Бичигтийн хадны зураг, бичээс
3. Булган сумын Майдарын голын хөндийд орших Цагаан суварга
4. Булган сумын Зүүн түрүү гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
5. Булган сумын төвд орших Диваажингийн сүмийн туурь
6. Бүрэгхангай сумын Бичигтийн хадны хошуунд орших хадны бичиг
7. Гурванбулаг сумын Авзага хайрхан ууланд орших хадны зураг
8. Гурванбулаг сумын Гурвалжин уулын түрэг бичээс
9. Дашинчилэн сумын Лах уул, Арслант гэдэг газар орших хадны зураг
10. Дашинчилэн сумын Бүдүүний нурууны Хангидай гэдэг газар орших хадны зураг
11. Могод сумын Цахиуртай гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
12. Могод сумын Улаан хаалга гэдэг газар орших хадны зураг
13. Орхон сумын Сээрийн адаг гэдэг газар орших 7 ширхэг буган чулуун хөшөө
14. Рашаант сумын Хөгнө хан ууланд орших Хөгнө ханы их, бага хийдийн туурь
15. Сайхан сумын Нарийн хүрмийн Хөшөөн дэвсэг гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
16. Сайхан сумын Их Хүрэмтийн Асган дэвсэг гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
17. Сайхан сумын Нарийн Хүрэмт гэдэг газар орших хадны бичээс
18. Тэшиг сумын хуучин төвд орших буган чулуун хөшөө
19. Хишиг-Өндөр сумын төвийн хойд талд орших буган чулуун хөшөө
20. Хишиг-Өндөр сумын Ар ханан гэдэг газар орших түрэг бичээс
21. Хутаг-Өндөр сумын Нарийн төлбөрийн Бичигт бэржин гэдэг газар орших хадны бичээс
22. Хутаг-Өндөр сумын Нарийн төлбөрийн адаг гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
23. Хутаг-Өндөр сумын Гуртын гүүр, Усны арал гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө

-
24. Хутаг-Өндөр сумын Бичигтийн үзүүр гэдэг газар орших хадны зураг
 25. Хутаг-Өндөр сумын Эгийн голын хөндий дэх олон үеийн цогцолбор дурсгал

5. ГОВЬ-АЛТАЙ АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Алтай сумын Шар тээгийн палеонтологийн дурсгалт газар
2. Бигэр сумын Бичигтийн бууц гэдэг газар орших хадны зураг, түрэг бичээс
3. Дарви сумын Гурван эрээний нуур орчмын палеонтологийн дурсгалт газар
4. Жаргалан сумын Сүмийн дэнж гэдэг газар орших 4 ширхэг хүн чулуун хөшөө, эртний булшнууд
5. Жаргалан сумын Тоосгот гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
6. Тонхил сумын Урд Хулдын Шататын бэлчирт орших хөшөө чулуу, хүн чулуун хөшөө, дөрвөлжин булш бүхий цогцолбор дурсгал
7. Халиун сумын Цагаан гол гэдэг газар орших хадны зураг, тамга тэмдэг
8. Цогт сумын төвийн дэргэд орших Хиргист хоолойн булшнууд

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Алтай сумын Их Огтрого гэдэг газар орших 2 ширхэг чулуун хөшөө
2. Баян-Уул сумын Их номгон гэдэг газар орших хадны зураг
3. Баян-Уул сумын Бичигтийн аманд орших хөшөө чулуу бүхий дөрвөлжин булш
4. Баян-Уул сумын Бага бэрх, Доогийн бууц гэдэг газар орших хадны зураг
5. Баян-Уул сумын Доогийн ханангийн бууц гэдэг газар орших хадны зураг
6. Бигэр сумын Морин толгой гэдэг газар орших хадны зураг, дөрвөлжин булш
7. Бугат сумын Тамчийн бэлчир гэдэг газар орших хүн болон буган чулуун хөшөө бүхий 3 ширхэг булш
8. Бугат сумын Дүүргийн ам гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
9. Бугат сумын Бургасын гүрээ гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө бүхий хиргисүүр, дөрвөлжин булш
10. Бугат сумын Хөшөөтийн эх гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
11. Жаргалант сумын Улаан хайрхан гэдэг газар орших хадны зураг, бичээс
12. Тайшир сумын нутагт орших Наробанчин хийдийн туурь
13. Тайшир сумын Өвөр цагаан толгой гэдэг газар орших гэрэлт хөшөө
14. Тонхил сумын Хөшөөт бэлчир гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
15. Тонхил сумын Хяр хараач гэдэг газар орших хөшөө чулуу бүхий булшнууд

-
16. Тонхил сумын Бага ус гэдэг газар орших хүн ба буган чулуун хөшөө бүхий 3 ширхэг булш
 17. Тонхил сумын Могойн голын хөндийд орших Хүрлийн үеийн чулуун хөшөөнүүд
 18. Тонхил сумын Тамчийн талд орших буган чулуун хөшөө
 19. Тонхил сумын Хужирын голын хөндийн Хөх дөнгө гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө, дөрвөлжин булш бүхий цогцолбор дурсгал
 20. Тонхил сумын Зүйлийн Огтрого гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
 21. Хөхморьт сумын Бургасын дэнж гэдэг газар орших хөшөө чулуу бүхий дөрвөлжин булш
 22. Хөхморьт сумын Замын гозгор гэдэг газар орших хөшөө чулуу, дөрвөлжин булш
 23. Цогт сумын Найтааст гэдэг газар орших хадны зураг
 24. Чандмань сумын Шаахар толгойн хадны зураг
 25. Чандмань сумын төвийн орчимд орших чулуун хөшөөнүүдтэй дөрвөлжин булш
 26. Чандмань сумын Чандмань ууланд орших овоо бунхан
 27. Эрдэнэ сумын Дэвэрхийн эх гэдэг газар орших хөшөө чулуу
 28. Эрдэнэ сумын Нарийнголын хөндийд орших Нарангийн бичигт хөшөө чулуу
 29. Эрдэнэ сумын Улаан толгой гэдэг газар орших хөшөө чулуу

6. ГОВЬСҮМБЭР АЙМАГ

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Сүмбэр сумын нутагт орших Чойрын хийдийн туурь
2. Сүмбэр сумын Зараагийн зүүн өвөрт орших хүн чулуун хөшөө, булш

7. ДАРХАН-УУЛ АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Орхон сумын Цант гэдэг газар орших эртний хотын туурь
2. Хонгор сумын Буурал ууланд орших эртний булшнууд
3. Орхон сумын Хүйтэний голын хадны зосон зураг, бичээс

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Орхон сумын Шарын голын хөндий Цагааннуурын хойно орших хадны

зосон зураг

2. Хонгор сумын Хонгор гэдэг газар орших хадны зураг, бичээс

8. ДОРНОГОВЬ АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Дэлгэрэх сумын Чандмань хар ууланд орших шинэ чулуун зэвсгийн үеийн суурин, эртний булшнууд
2. Иххэт сумын Бүсийн чулуу гэдэг газар орших Олон байшинт, Хэсэг байшинт гэдэг эртний хотын туурь
3. Иххэт сумын Хөшөөн ухаа гэдэг газар орших хөшөө чулуу бүхий булш, туурь
4. Мандах сумын Сүйхэнт уулын палеонтологийн дурсгалт газар
5. Хаганбулаг сумын Эргилийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Зүүнбаян суманд орших Хонгил цав, Бурхантын палеонтологийн дурсгалт газар
2. Иххэт сумын Ар-Улаан гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
3. Мандах сумын Хүрэл, Үнэгт гэдэг газар орших ашигт малтмал олборлож байсан ором, зуух
4. Сайхандулаан сумын Хар хөтөл, Шинэ ус худгийн палеонтологийн дурсгалт газар
5. Улаанбадрах сумын Хоёр зааны палеонтологийн дурсгалт газар
6. Хөвсгөл сумын Баянгийн ширээ, Гуа тээгийн палеонтологийн дурсгалт газар
7. Хөвсгөл сумын нутагт орших Цувираагийн хийдийн туурь
8. Эрдэнэ сумын Дулааны говь гэдэг газар орших чулуун зэвсгийн үеийн суурин

9. ДОРНОД АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Сүмбэр сумын нутагт орших “Их бурхант” чулуун бурханы цогцолбор дурсгал
2. Сүмбэр сумын Шонх таван толгой гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
3. Цагаан-Овоо сумын нутагт орших Хэрлэн барс хотын туурь, цамхаг

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Булган сумын нутагт орших Чингисийн хар тугийн сүмийн туурь
2. Гурванзагал, Дашбалбар, Баяндун, Баян-Уул сумдын нутагт орших Чингисийн хэрмэн зам
3. Матад сумын Наран гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
4. Матад сумын Ловохын овоо гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
5. Матад сумын Барчигар, Буян-Өндөр гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөөнүүд
6. Сүмбэр сумын Тамсагбулаг гэдэг газар орших Утай уул, сүмийн туурь
7. Сүмбэр сумын хуучин Тамсагбулаг сумын төвийн зүүн талд орших чулуун зэвсгийн үеийн суурин
8. Цагаан-Овоо сумын Зүүн дөрөө гэдэг газар орших эртний хотын туурь

10. ДУНДГОВЬ АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Адаацаг сумын нутагт орших Сүм Хөхбүрдийн балгас
2. Баянжаргалан сумын Хүрэн духын палеонтологийн дурсгалт газар
3. Гурвансайхан сумын Ярх ууланд орших хуучин чулуун зэвсгийн үеийн бууц
4. Өлзийт сумын Баруун билүүт ууланд орших хадны зураг, түрэг бичээс
5. Өлзийт сумын Дэл уулын Хамар ус, Гучин хоёр хүн хөшөөт гэдэг газар орших хадны зураг, буган чулуун хөшөө цогцолбор дурсгал
6. Эрдэнэдалай сумын төвд орших Угтаал Сангийн далай хийдийн Цогчин дуган
7. Эрдэнэдалай сумын Цагаан-Овоо гэдэг газар орших Үнстийн хийдийн Цогчин дуган

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Адаацаг сумын нутагт орших Зуутын хийдийн 2 ширхэг дуган
2. Баянжаргалан сумын Аргын хадны Саруулын бичигт хад гэдэг газар орших хадны бичээс
3. Баянжаргалан сумын Баянхошууны Эмээл толгойд орших хэрмийн үлдэгдэл
4. Говь-Угтаал сумын Их газрын чулууны ард орших хадны бичээс
5. Дэлгэрхангай сумын Онгийн голын эрэгт орших Хошуу хийдийн туурь
6. Дэлгэрхангай сумын Хархашаатын аманд орших хадны зураг

-
7. Дэлгэрцогт сумын Бага газар орших Хүннүгийн үеийн булшнууд
 8. Дэлгэрцогт сумын Бага газрын чулууны өвөр бэл Их тахилгатын хадны зураг
 9. Дэлгэрцогт сумын Сөдөтийн амны эхний хадны зураг
 10. Луус сумын Улааннуурын ард орших Хөшөөт гэдэг газрын хөшөө чулуу
 11. Өндөршил сумын Нартын хадны Мухарын булаг гэдэг газар орших чулуун зэвсгийн үеийн дархны газар
 12. Сайхан-Овоо сумын Онгийн голын эрэгт орших Онгийн хийдийн туурь
 13. Сайхан-Овоо сумын Онгийн голын эрэгт орших Шаазан хотын туурь
 14. Хулд сумын Шарангадын нүхэн гэдэг газар орших монгол, төвд бичигтэй агуй
 15. Цагаандэлгэр сумын Шар шороотын бууцны орчимд орших хөшөө чулуу
 16. Эрдэнэдалай сумын Өргөн гэдэг газар орших “Суудал хад” гэдэг дөрвөлжин булш

11. ЗАВХАН АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Алдархаан сумын Богдын голын Мөнгөт хясаа гэдэг газар орших 4 хүний зураг бүхий чулуун хөшөө
2. Баянтэс сумын Хөх хошууны боомын булшнууд
3. Цэцэн-Уул сумын Янживын шилд орших хүн чулуун хөшөөнүүд
4. Шилүүстэй сумын Дааган дэл гэдэг газар орших 8 ширхэг буган чулуун хөшөө
5. Яруу сумын Яруугийн голын эрэгт орших хүн чулуун хөшөөнүүд
6. Яруу сумын нутагт орших Хөшөөтийн амны хүн чулуун хөшөө

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Дөрвөлжин сумын Баян-Айрагийн хадны зураг
2. Тэлмэн сумын Дунд шургахын амны эхэнд орших буган чулуун хөшөө, хиргисүүрийн цогцолбор дурсгал
3. Улиастай сумын төвд орших Сангийн хэрмийн туурь
4. Эрдэнэхайрхан сумын Харнуурын зүүн тал Тээлийн хөндийд орших 2 ширхэг хүн чулуун хөшөө
5. Эрдэнэхайрхан сумын Бага хөлийн бууцны ард орших хадны зураг

12. ОРХОН АЙМАГ

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Жаргалант сумын Чингэлийн голын сав дагуух эртний булш, хиргисүүрүүд

13. ӨВӨРХАНГАЙ АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Баруунбаян-Улаан сумын Андай сайр, Шанд гол, Таацын гол, Татал голын палеонтологийн дурсгалт газрууд
2. Бат-Өлзийт сумын Нарийны аманд орших Төвхөн хийд
3. Гучин-Ус сумын Өөшийн нуруу, Хөөвөрийн палеонтологийн дурсгалт газар
4. Уянга сумын Онгийн голын цогцолбор дурсгал
5. Хайрхандулаан сумын Хөгшинтээл ууланд орших Хубилайн цэргийн цайзны туурь
6. Хархорин сумын Мойлтын ам гэдэг газар орших хуучин чулуун зэвсгийн үеийн бууц
7. Хархорин сумын төвд орших Монголын эзэнт гүрний нийслэл Хархорум хотын туурь, түүний орчим дахь 2 ширхэг чулуун яст мэлхий
8. Хархорин сумын төвд орших Эрдэнэ зуу хийд
9. Хархорин сумын төвд орших Г.Занабазарын эх Ханджамцын суварга

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Арвайхээр сумын төвд орших Буга согоотын хадны зураг
2. Баруунбаян-Улаан сумын Хүнхэрээ гэдэг газар орших Шаазан толгойн туурь
3. Баруунбаян-Улаан сумын Таримлын өвөлжөөний урд орших хүн чулуун хөшөө
4. Баруунбаян-Улаан сумын Өшгөгийн нуруунд орших Хярын бумбат, Барчин тээгийн хадны зургууд
5. Бат-Өлзийт сумын Тэмээн чулууны аманд орших буган чулуун хөшөө, булшнууд
6. Бат-Өлзийт сумын Өндөр хясаа гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө
7. Бат-Өлзийт сумын Өвөр агуйт гэдэг газар орших хиргисүүр
8. Бат-Өлзийт сумын Ар агуйтын хөшөөн хонхорт орших хөшөө
9. Баян-Өндөр сумын Зүйлийн хөндийд орших Бууралын хүн чулуун хөшөө

-
10. Богд сумын Тэвш ууланд орших хадны зураг
 11. Богд сумын нутагт орших Илжгэн чихт хааны хэрмийн туурь
 12. Богд сумын Арц Богд уулын зүүн үзүүр Мухар булаг гэдэг газар орших чулуун зэвсгийн суурин
 13. Нарийнтээл сумын нутагт орших Ламын гэгээний суварга
 14. Нарийнтээл сумын нутагт Арцат гэдэг газар орших эрдэмтэн Цэвэлваанчигдоржийн суварга
 15. Уянга сумын Хадан хошуун гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
 16. Уянга сумын нутагт орших Мааньтын хөшөө
 17. Хархорин сумын нутагт орших Шанхын хийдийн дуганууд
 18. Хархорин сумын урд Мэлхий толгой дээр орших барилгын туурь, чулуун яст мэлхий
 19. Хархорин сумын урд Мэлхий толгойн бэлд орших эрхтэн чулуун хөшөө
 20. Хархорин сумын Бага хүрээ гэдэг газар орших дутуу хийсэн чулуун яст мэлхий
 21. Хархорин сумын нутагт орших Их элстийн дэнжийн хөшөө
 22. Хархорин сумын нутагт Саран голын баруун эрэгт орших Хар чулууны хүн чулуун хөшөө
 23. Хархорин сумын Хөшөөн дэнж, Саран голын эрэгт орших хүн чулуун хөшөө
 24. Хархорин сумын Зараа толгой гэдэг газар орших хадны зураг, бичээс
 25. Хархорин сумын Гүмбийн дэнжид орших буган чулуун хөшөө
 26. Хужирт сумын Шунхлай ууланд орших дөрвөлжин булшнууд

14. ӨМНӨГОВЬ АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Булган сумын Баянзаг, Төгрөгийн ширээ, Авдрант, Алаг тээгийн палеонтологийн дурсгалт газар
2. Булган сумын Цахиуртын хөндийд орших Чулуун зэвсгийн үеийн дархны газар
3. Гурвантэс сумын Хэрмийн цэв, Цагаан хошуу, Бүгийн цав, Гурилын цав, Алтан-Уул, Нэмэгт, Ухаа толгодын палеонтологийн дурсгалт газар
4. Номгон сумын Шүүлэн, Долоон-Уулын өвөр Бичигт гэдэг газар орших хадны зураг
5. Ханбогд сумын нутагт орших Байшин цав, Хуурай цав, Үрэлбэ, Амтгайн палеонтологийн дурсгалт газрууд
6. Ханбогд сумын нутагт орших Галбын гурван хийд буюу Дэмчигийн хийд, Эрээг хийд, Цогцолын хийдийн туурь

-
7. Ханбогд сумын Жавхлант Хайрхан, Далайн дуулга, Зүүн хацавч, Цагаан толгой, Шийрийн хадны зурагнууд
 8. Цогт-Овоо сумын Алгуй-Улаан цавын палеонтологийн дурсгалт газар

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Булган сумын Баянзаг гэдэг газар орших хуучин чулуун зэвсгийн үеийн бууц
2. Гурвантэс сумын Хайчин уул, Наранбулагийн палеонтологийн дурсгалт газрууд
3. Гурвантэс сумын Баян толгой, Шивээт толгойн бунхант булшнууд
4. Гурвантэс сумын Овоо-Ус гэдэг газар орших хиргисүүр
5. Манлай сумын Хармагтайн ашигт малтмал олборлож байсан ором
6. Манлай сумын Шар цав, Могойн дэл уулын палеонтологийн дурсгалт газар
7. Номгон сумын Цагаан дэрст гэдэг газар орших Бичигтийн усан дахь хадны зураг
8. Номгон сумын Уртын амралт гэдэг газар орших хадны зураг, хүн чулуун хөшөө
9. Номгон сумын төвд орших Сангийн далай хийдийн дуганууд
10. Номгон сумын Далан-Уулын өмнө биед орших Түүрэг бичээс
11. Ноён сумын Ихэр гашуун гэдэг газар орших хадны зураг
12. Ханбогд сумын “Мангасын хүрээ” гэдэг эртний туурь
13. Хүрмэн сумын Бичигт гэдэг газар орших хадны зураг
14. Сэврэй сумын нутаг Сэврэй уулын баруун үзүүр, Хар дэлийн бууц гэдэг газар орших хадны зураг
15. Сэврэй сумын Арц богд уулын Хонгил, Үүдэн сайр, Замын хонд, Ягаан ховилын палеонтологийн дурсгалт газар

15. СҮХБААТАР АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Дарьганга сумын төвд орших Алтан-Овооны хүн чулуун хөшөөнүүд
2. Дарьганга сумын Ламт гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөөнүүд
3. Дарьганга сумын Хөргийн хөндийн хүн чулуун хөшөөнүүд
4. Мөнххаан сумын Устай бургастай гэдэг газар орших шинэ чулуун зэвсгийн үеийн бууц
5. Наран сумын Зүлэгт гэдэг газар орших Сөдөтийн цагаан чулууны бичээс
6. Онгон сумын Тавантолгой гэдэг газар орших 2 ширхэг хүн чулуун хөшөө,

-
- булш, хиргисүүр бүхий цогцолбор дурсгал
7. Онгон сумын Шивээт гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөөнүүд
 8. Түвшинширээ сумын Дэлгэрхаан ууланд орших Цагаан-Элэгийн хадны зураг, Хүннүгийн үеийн 200 гаруй булш, чулуун хороо, шивээ бүхий цогцолбор дурсгал

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Дарьганга сумын нутагт орших Хөхөлийн ширээний хүн чулуун хөшөөнүүд
2. Дарьганга сумын Сүмт гэдэг газар орших эртний хотын туурь
3. Онгон сумын Бударын чулуу гэдэг газар орших хадны зураг
4. Эрдэнэцагаан сумын нутагт орших Халтарын хийдийн балгас

16. СЭЛЭНГЭ АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Алтанбулаг сумын төвд орших Ардын намын Төв хороо, Түр Засгийн газар байрлаж байсан байшин
2. Баруунбүрэн сумын Бүрэнхан уулын өвөрт орших Амарбаясгалант хийд

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Алтанбулаг сумын төвд орших Ардын хувьсгалын түүхэнд холбогдох барилга байшингууд
2. Ерөө сумын нутагт Хүдэрийн голын Хүдэр харуул гэдэг газарт орших буган чулуун хөшөө
3. Ерөө сумын Алтан овооны дэргэдэх буган чулуун хөшөө, дөрвөлжин булш, хиргисүүр бүхий цогцолбор дурсгал
4. Ерөө сумын Төмөртэйн ашигт малтмал олборлож байсан эртний зуухууд
5. Түшиг сумын Тавтын тал гэдэг газар орших олон үеийн булшнууд

17. ТӨВ АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Алтанбулаг сумын Өнгөт уулын урд хөндийд орших түрэгийн үеийн хашлагат булш, хүн чулуун болон амьтны дүрст чулуун хөшөө бүхий цогцолбор дурсгал

-
2. Алтанбулаг сумын нутагт орших Морин толгойн олон үед холбогдох булшнууд
 3. Батсүмбэр сумын Хараагийн Ноён ууланд орших Хүннүгийн үеийн булшнууд
 4. Баянжаргалан сумын нутагт орших Гуа дов гэдэг эртний хотын туурь
 5. Баянцагаан сумын Гашуун балгастай гэдэг газар орших Түрэгийн гэрэлт хөшөө
 6. Баянцагаан сумын Хүүхэн хонгор гэдэг газар орших 2 ширхэг хүн чулуун хөшөө
 7. Борнуур сумын нутагт орших Хүннүгийн үеийн Бороогийн суурин
 8. Дэлгэрхаан сумын нутаг Дуутын хар чулуу гэдэг газар орших Цогттайжийн яруу найргийг сийлж бичсэн хад
 9. Дэлгэрхаан сумын Их хөшөөт гэдэг газар орших Түрэгийн Кул-Чурын гэрэлт хөшөө бүхий цогцолбор дурсгал
 10. Зуунмод сумын Зуунмодны аманд орших Манзуширын хийдийн туурь, түүний орчмын хаданд сийлсэн бурхадын зураг
 11. Мөнгөнморьт сумын нутагт орших “Тэрэлжийн дөрвөлжин” гэдэг эртний хотын туурь
 12. Мөнгөнморьт сумын нутагт орших “Бүрхийн дөрвөлжин” гэдэг эртний хотын туурь
 13. Өндөрширээт сумын Уянгын үзүүр гэдэг газар орших хадны зураг
 14. Эрдэнэ сумын Ар Жанчивлангийн баруун дэнжид орших Тоньюкукийн гэрэлт хөшөө бүхий цогцолбор дурсгал
 15. Эрдэнэ сумын Баруунбаян гэдэг газар орших Гүнжийн сүмийн үлдэгдэл

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Баян сумын Өгөөмөр гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
2. Баян сумын Багахангай, Хангайбулаг гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
3. Дэлгэрхаан сумын төвд орших Мишиг гүний хүрээний дуганууд
4. Мөнгөнморьт сумын нутагт орших Сарьдагийн хийдийн туурь
5. Мөнгөнморьт сумын Тогос уулын өвөр хажуугаар орших олон үеийн дурсгал
6. Сүмбэр сумын нутаг Загдалын голын хойд бэлд орших хүн чулуун хөшөөнүүд

18. УВС АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

-
1. Давст сумын Бор нурган гэдэг газар орших 2 ширхэг хүн чулуун хөшөө
 2. Зүүнхангай сумын нутагт орших Зураагийн улаан гэдэг газар орших хадны зураг
 3. Сагил сумын нутагт орших Можоогийн хадны зураг
 4. Сагил сумын Дунд Турагийн хад үзүүр гэдэг газар орших хадны зураг
 5. Тариалан сумын Халхайтын дэнж гэдэг газар орших булш, хүн чулуун хөшөөнүүд

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Бөхмөрөн сумын Захын-Улаан гэдэг газар орших хөшөө чулуу бүхий булш
2. Давст сумын Хатуугийн Мөнгөтцахиур гэдэг газар орших хадны зураг
3. Завхан сумын нутагт орших Сангийн далай нуурын хотгор, Татаалын палеонтологийн дурсгалт газар
4. Малчин сумын Хөтөл нуурын Бор толгойн хүн чулуун хөшөөнүүд
5. Наранбулаг сумын Жаажаагийн хөтөл гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөөнүүд
6. Өмнөговь сумын Шарбулагийн онц гэдэг газар орших хадны зураг
7. Улаангом сумын Чандмань ууланд орших булшнууд
8. Улаангом сумын төвд орших Харлаг бэйсийн сүм

19. ХОВД АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Манхан сумын Тахилтын хотгор гэдэг газар орших Хүннүгийн язгууртны булш
2. Манхан сумын Хойдцэнхэрийн-Өл гэдэг газар орших Гурванцэнхэрийн агуйн хадны зураг
3. Манхан сумын Ишгэн толгойн хадны зураг
4. Мөнххайрхан сумын Долооннуурын Улаан толгойд орших эртний бичээс
5. Мөст сумын Бодончийн гол, Баянзүрх гэдэг газар орших хиргисүүр, буган чулуун хөшөөний цогцолбор, чулуун зэвсгийн үеийн бууц
6. Үенч сумын Ямаан-Ус гэдэг газар орших хадны зураг
7. Ховд сумын Сөрт гэдэг газар орших дүрс, тэмдэг бүхий хөшөө чулуу
8. Цэцэг сумын Халиуны хөтөл гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө

9. Эрдэнэбүрэн сумын Цамбагарав уулын Хар дэлийн бууцны хадны зураг

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Булган сумын Ягшийн хөдөө гэдэг газар орших эртний булшнууд
2. Жаргалант сумын төвд орших Сангийн хэрмийн туурь
3. Мөнххайрхан сумын Улаан говийн аманд орших хүн чулуун хөшөө
4. Мөнххайрхан сумын Шуурхайн хөх нуурын орчимд орших хүн чулуун хөшөө
5. Мөнххайрхан сумын Доод-Улхан гэдэг газар орших хадны зураг
6. Мөнххайрхан сумын Дээд-Улаан говийн аманд орших буган чулуун хөшөө
7. Үенч сумын нутагт орших Харуул-Овоо
8. Ховд сумын Чандмань Хар-Үзүүр гэдэг газар орших хадны зураг

20. ХӨВСГӨЛ АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Алаг-Эрдэнэ сумын Эрхэлийн Улаантолгой гэдэг газар орших 4 ширхэг буган чулуун хөшөө, хиргисүүрүүд
2. Арбулаг сумын Дэлгэрмөрөний эрэг Алтангадас уулын баруун талд орших Мөнх хааны Эрчүү хотын туурь
3. Бүрэнтогтох сумын Уушгийн өвөр гэдэг газар орших 15 ширхэг буган чулуун хөшөө, хиргисүүр, дөрвөлжин булш бүхий цогцолбор дурсгал
4. Бүрэнтогтох сумын Сэргийн хөндий гэдэг газар орших буган чулуун хөшөөнүүд
5. Галт сумын Бартад бригадын дэргэд орших 6 ширхэг буган чулуун хөшөө, хиргисүүр бүхий цогцолбор дурсгал
6. Төмөрбулаг сумын Зуны голын орчимд орших буган чулуун хөшөө, хиргисүүр бүхий цогцолбор дурсгал
7. Цагаан-Уул сумын Бор хужирын голын орчимд орших 2 эгнээ буган чулуун хөшөө
8. Цагаан-Уул сумын Хөшөөт гэдэг газар орших 11 ширхэг буган чулуун хөшөө, хиргисүүр
9. Шинэ-Идэр сумын Цохиотын голын бэлчир Дөрөлжийн ам, Цохиотын хөндийн Ногоон булагийн ам гэдэг газар орших буган чулуун хөшөөнүүд

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Арбулаг сумын Дэлгэрхаан уулын өвөр, Мөрөнгийн голын эрэгт орших

-
- хадны зураг
2. Арбулаг сумын Чавганцын Улаан уул, Салхитын хар хад, Баян-Үзүүр гэдэг газар орших хиргисүүрүүд
 3. Арбулаг сумын “Чингүнжавын гэрийн буурь” гэдэг эртний булш
 4. Баянзүрх сумын Бичигт булангийн Монгорцог, Хөнгөрцөг хадны зосон зураг
 5. Бүрэнтогтох сумын Мөрөнгийн голын хөндийд орших хадны зураг
 6. Галт сумын нутаг Хужиртын хүрээний дэргэд байгаа чулуун суварга
 7. Галт сумын Чулуут голын Их хужиртын ам, Доод хужиртын ам гэдэг газруудад орших хадны зураг
 8. Галт сумын Нүхтийн ам гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө, булшнууд
 9. Галт сумын Өндөр толгойд орших хадны зураг
 10. Галт сумын Улаанчулууны хад гэдэг газар орших хадны зураг
 11. Жаргалант сумын нутагт орших Гэлэнхүүгийн суварга
 12. Жаргалант сумын Агьтны голын баруун салаанд орших хадны зураг
 13. Жаргалант сумын нутагт орших Жаргалантын дуган
 14. Ренчинлхүмбэ сумын Тэхийн өвөрт орших Хосын үзүүрийн тамгатай хөшөө чулуу
 15. Тариалан сумын Зүлэгт голын савд орших Түрэгийн үеийн хөшөө
 16. Тариалан сумын Зүлэгтийн голын зүүн хөвөөнд орших хадны бичээс
 17. Улаан-Уул сумын Толжгий боомт гэдэг газар орших хадны зураг
 18. Ханх сумын Жаргалантын ам гэдэг газар орших хадны зураг
 19. Цагааннуур сумын Шишгид голд цутгасан Харанга ой голын дээд ам, Хээргийн боом гэдэг хясааны дээд талд, доод Тошдог уулын ард талд Орюк хаданд байгаа түрэг бичиг
 20. Цэцэрлэг сумын Шаварын нурууны баруун тал Жаргалантын аманд орших ноёдын бунхан
 21. Цэцэрлэг сумын Тэсийн голын урд хөндий Модтой толгойн хадны зураг
 22. Цэцэрлэг сумын Бага харганатын амны Зурагт хад гэдэг газар орших хадны зураг
 23. Чандмань-Өндөр сумын Бадарын нурууны Чациртын амны буган чулуун хөшөө
 24. Чандмань-Өндөр сумын Булжихын голын 3 ширхэг буган чулуун хөшөө
 25. Шинэ-Идэр сумын нутагт орших хадны зураг
 26. Эрдэнэбулган сумын нутагт орших Даян дээрхийн агуй, хийдийн туурь

21. ХЭНТИЙ АЙМАГ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Батширээт сумын нутагт орших “Рашаан” хад, Үзүүр цохионы чулуун зэвсгийн бууц, хадны зураг, тамга, бичээс, булш, буган чулуун хөшөө бүхий цогцолбор дурсгал
2. Батширээт сумын Өглөгчийн хэрмийн туурь, булш
3. Баян-Адрага сумын Дуурлиг нарс гэдэг газар орших Хүннүгийн язгууртны булш
4. Баянхутаг сумын Сэрвэн хаалга гэдэг газар орших хадны бичээс
5. Биндэр сумын Борбулаг гэдэг газар орших Хүннүгийн үеийн булшнууд
6. Дэлгэрхаан сумын Аваргын рашааны арын дэнжид орших Аваргын балгас
7. Дэлгэрхаан сумын нутагт орших Хэрлэнгийн Хөдөө арлын дурсгалууд
8. Дэлгэрхаан сумын Их Хайлант, Шар хад, Ханангийн энгэр гэдэг газар орших олон үеийн булшнууд, чулуун зэвсгийн үеийн бууц
9. Жаргалтхаан сумын Дуулга ууланд орших Хүннүгийн үеийн булшнууд
10. Өмнөдэлгэр сумын Дунд Жаргалант гэдэг газар орших буган чулуун хөшөө, хиргисүүрүүд
11. Өмнөдэлгэр сумын Балдан Бэрээвэн хийд, түүний орчмын хаданд сийлсэн бурхадын зураг
12. Хэрлэн сумын төвд орших Цэцэн ханы ордны цогцолбор
13. Хэрлэн сумын төвд орших “Тэлэн” гэдэг хүн чулуун хөшөө

Аймгийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Батширээт сумын Эгийн Живхээстэйн амны хүн чулуун хөшөө
2. Батширээт сумын Баянголын ам нутагт орших хүн чулуу
3. Батноров сумын Тунсаг овооны хадны зураг
4. Батноров сумын Дүнгэнэдэг гэдэг газар орших туурай тамга бүхий дурсгал
5. Баянмөнх сумын Дулаан уулын олон үеийн булшнууд
6. Баянхутаг сумын Соно уул, Баянцагааны хүн чулуун хөшөөнүүд
7. Биндэр сумын Асгат ууланд орших чулуун зэвсгийн бууц, дөрвөлжин булшнууд
8. Биндэр сумын Ононгийн Улаан эргийн булшнууд
9. Дархан сумын Хоодойн булгийн дэрсний хүн чулуун хөшөө
10. Дэлгэрхаан сумын Гүнбүрд, Тооно ууланд орших хүн чулуун хөшөө, хиргисүүр, булш бүхий цогцолбор дурсгал
11. Дэлгэрхаан сумын Долоод, Бурхан толгойн булш, хиргисүүрүүд
12. Дэлгэрхаан сумын Хөшөөнө-Ухаа гэдэг газар орших хүн чулуу, тахилын

-
- чулуун хавтангууд
13. Дэлгэрхаан сумын Хэрлэнбаян-Улаан уулын Хүйтэн хошуу, Бухын хошууны булшнууд
 14. Дэлгэрхаан сумын Хэрлэнбаян-Улаан уулын Хэрээ хошууны булш, хиргисүүрүүд
 15. Жаргалтхаан сумын Барууны-Ар гэдэг газар орших хүн чулуун хөшөө
 16. Жаргалтхаан сумын Цэнхэрийн голын хэрэм
 17. Мөрөн сумын нутагт орших Салбар уулын бичээс
 18. Мөрөн сумын Баруун, Зүүн хэрэм
 19. Норовлин сумын Чингэсийн хэрмэн зам
 20. Өмнөдэлгэр сумын Дээд Өлзийтийн дөрвөлжин булшнууд
 21. Өмнөдэлгэр сумын төвд орших буган чулуу хөшөө
 22. Өмнөдэлгэр сумын Жаргалант гэдэг газар орших хадны зураг
 23. Цэнхэрмандал сумын Бургастай гэдэг газар орших хадны түрэг бичээс

22. УЛААНБААТАР ХОТ

Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Ардын намын Төв хороо, Ардын Засгийн газар түр байрлаж байсан байшин
2. Анхны “Өндөр хоршоо”-ны 2 давхар байшин
3. Алтан-Өлгий дэх оршуулгын газар
4. Богд хааны ногоон ордон музейн цогцолбор
5. Гандантэгчэнлин хийдийн цогцолбор
6. Гачууртын амны хадны зураг
7. Гэр хэлбэрт модон дуганууд
8. Гэсэр сүмийн цогцолбор
9. Дамбадаржаа хийдийн цогцолбор
10. Дарь-Эхийн сүмийн 2 ширхэг чулуун багана, Гол сүм
11. Их тэнгэрийн амны хадны зураг
12. Сонгинохайрхан уулын булшнууд
13. Сонгинохайрхан уулын өвөрт орших Тоорил ханы ордон хэмээн нэрлэдэг ордны туурь
14. Чин ван Ханддоржийн байшин
15. Чойжин ламын сүм музейн цогцолбор

Нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал

1. Анхны европ хоёр давхар байшин
2. Анхны холбооны байшин

-
3. Сэлбэ голын гүүрний 2 ширхэг чулуун арслан
 4. Байгалийн түүхийн музейн өмнөх 2 ширхэг чулуун арслан
 5. Богд хааны зуны ордны зарим барилга
 6. Бэлхийн амны Хүннүгийн үеийн булшнууд
 7. Зүүн хүрээний нууц бүлгэм байрлаж байсан байшин
 8. Консулын дэнжийн нууц бүлгэм байрлаж байсан байшин
 9. Монгол Улсын их сургуулийн I байрны өмнөх 2 ширхэг чулуун арслан
 10. Монгол Улсын Ерөнхий сайд П.Гэндэнгийн амьдарч байсан байшин
 11. Д.Сүхбаатар жанжны анхны хөшөө

---oOo---

ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ (ЗАХИРАМЖ)

1997 оны 12 дугаар сарын
15-ны өдөр

Улаанбаатар хот

Дугаар 241

ХАРХОРУМ ХОТЫН ТУУРИЙН ХАМГААЛАЛТЫН БҮС ТОГТООХ ТУХАЙ

Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хуулийн 16 дугаар зүйлийн 6 дахь хэсэгт заасныг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:

1."Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын туурийг хадгалан хамгаалах нь" төслийн судалгааны үр дүнг үндэслэн Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутагт оршиж буй Монголын эртний нийслэл Хархорум хотын туурийн хамгаалалтын бүсийг энэхүү тогтоолд хавсаргасан байр зүйн зургийн дагуу 9,69 ам дөрвөлжин км талбайтай байхаар тогтоосугай.

2.Хархорум хотын туурийн хамгаалалтын бүсийн шон, тэмдэг тавих, хашаа барих, хамгаалах талаар дэс дараатай арга хэмжээ авахыг Гэгээрлийн сайд Ч.Лхагважав, Дэд бүтцийн хөгжлийн сайд Г.Нямдаваа, Сангийн сайд П.Цагаан нарт даалгасугай.

Монгол улсын Ерөнхий сайд

М.ЭНХСАЙХАН

Гэгээрлийн сайд

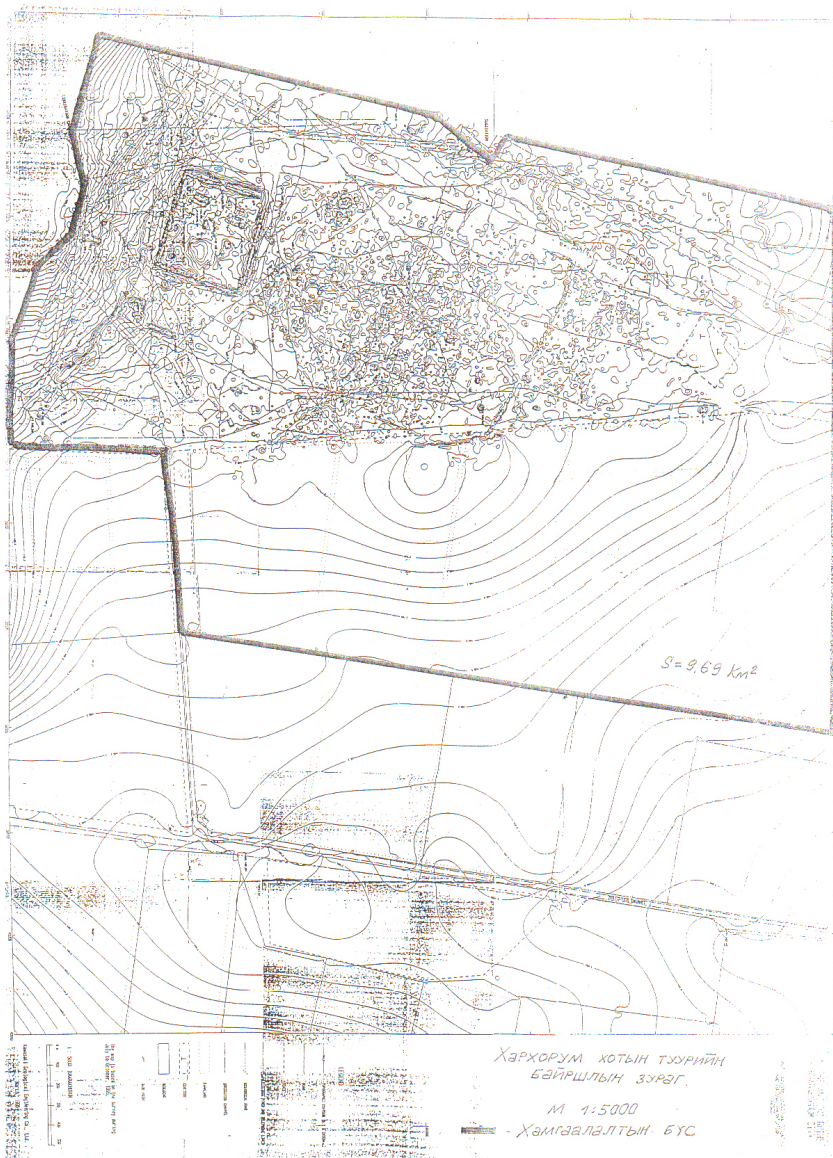
Ч.ЛХАГВАЖАВ

Сангийн сайд

П.ЦАГААН

Дэд бүтцийн хөгжлийн сайд

Г.НЯМДАВАА

Хархорум хотын туурийн хамгаалалтын бүсийн зураг

ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ (ЗАХИРАМЖ)

2001 оны 4 дүгээр сарын
25-ны өдөр

Улаанбаатар хот

Дугаар 96

ХАМГААЛАЛТЫН БҮС ТОГТООХ ТУХАЙ

Түүх, соёлын дурсгалт зүйлийг хамгаалах тухай хуулийн 16 дугаар зүйлийн 6 дахь хэсэгт заасныг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:

1. Нийслэлийн нутаг дэвсгэрт оршдог түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалууд болох Гандантэгчинлэн хийд, Гэсэр сүмийн хамгаалалтын бүсийг 58,0 га, Богд хааны Ногоон ордны хамгаалалтын бүсийг 5,7 га, Чойжин ламын сүмийн хамгаалалтын бүсийг 2,0 га, Дамбадаржаа хийдийн хамгаалалтын бүсийг 10,5 га, Гэр хэлбэрт модон дуганууд буюу Дашчойлин хийдийн хамгаалалтын бүсийг 1,7 га, Чин ван Ханддоржийн байшингийн хамгаалалтын бүсийг 0,5 га газар байхаар тус тус тогтоосугай.

2. Хамгаалалтын бүсэд түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн хадгалалт хамгаалалт, бүрэн бүтэн байдалд хохирол учруулахуйц үйл ажиллагаа явуулах, барилга барихгүй байхыг Нийслэлийн Засаг дарга М.Энхболдод даалгасугай.

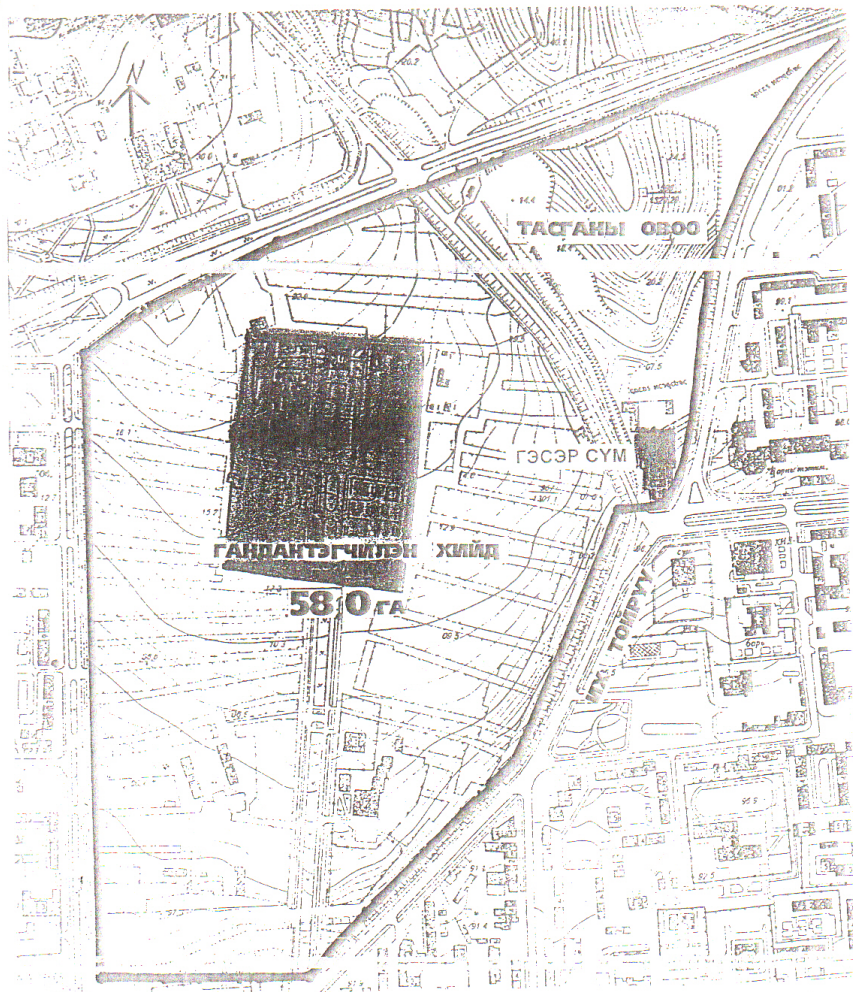
Монгол Улсын Ерөнхий сайд

Н.ЭНХБАЯР

Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд

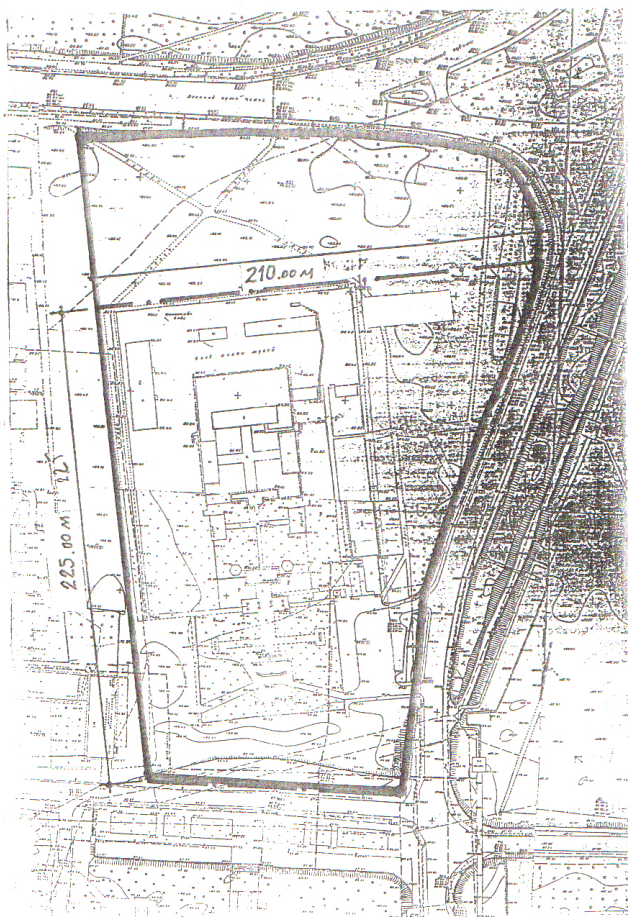
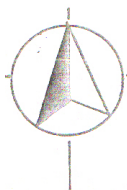
А.ЦАНЖИД

Гандантэгчэнлин хийд, Гэсэр сүмийн
хамгаалалтын бүс

Гандантэгчинлэн хийд, Гэсэр сүмийн хамгаалалтын бүсийн зураг

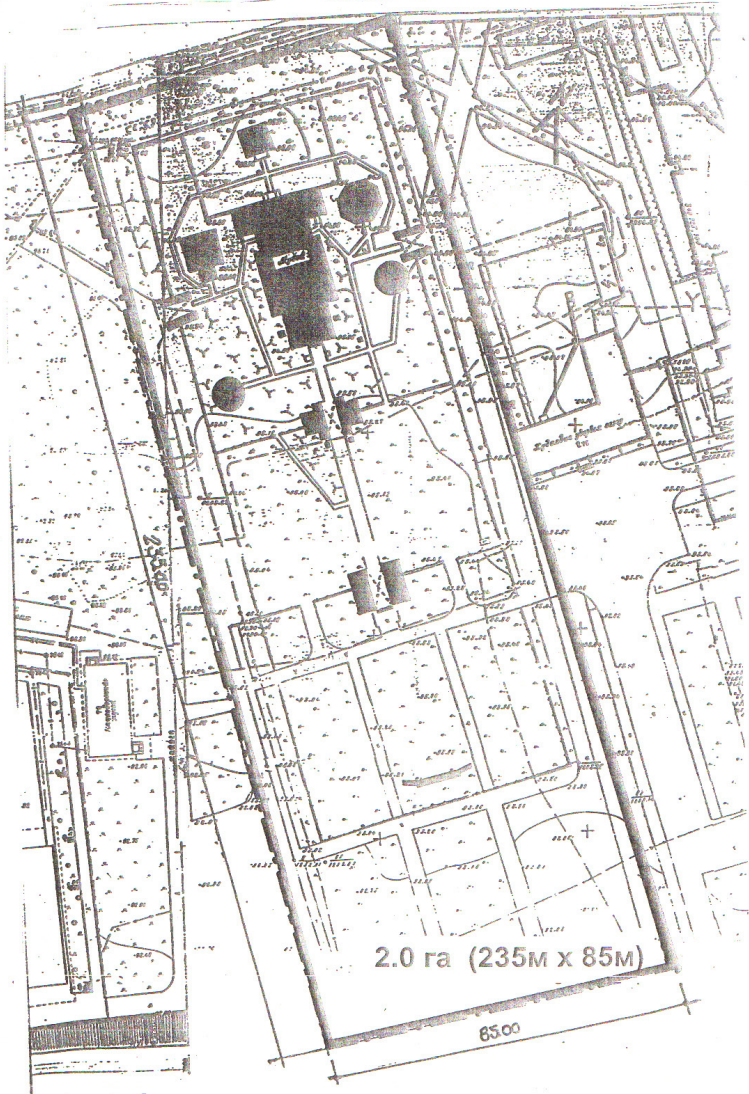
Богд хааны Ногоон ордны хамгаалалтын бүс

5.7 га (325м x 210м)

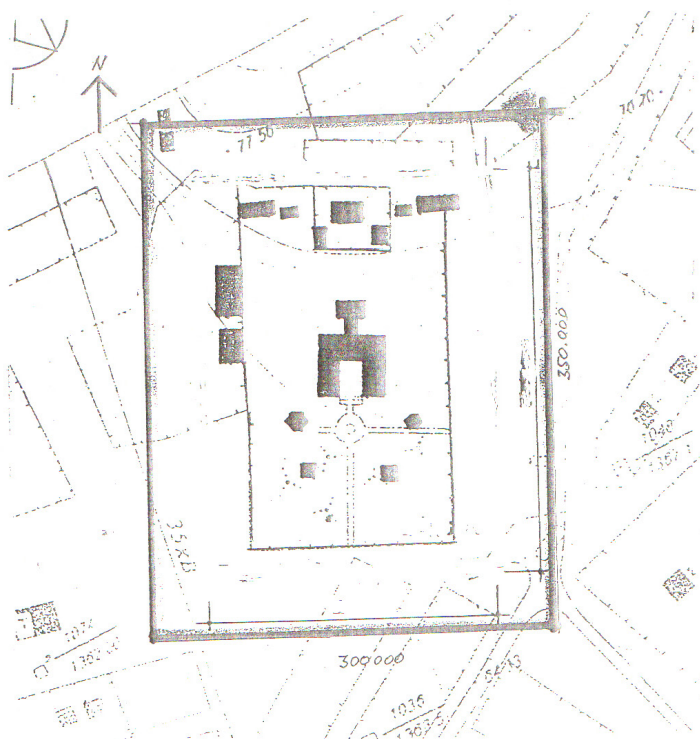
Богд хааны Ногоон ордны хамгаалалтын бүсийн зураг

Чойжин ламын сүмийн хамгаалалтын бүс

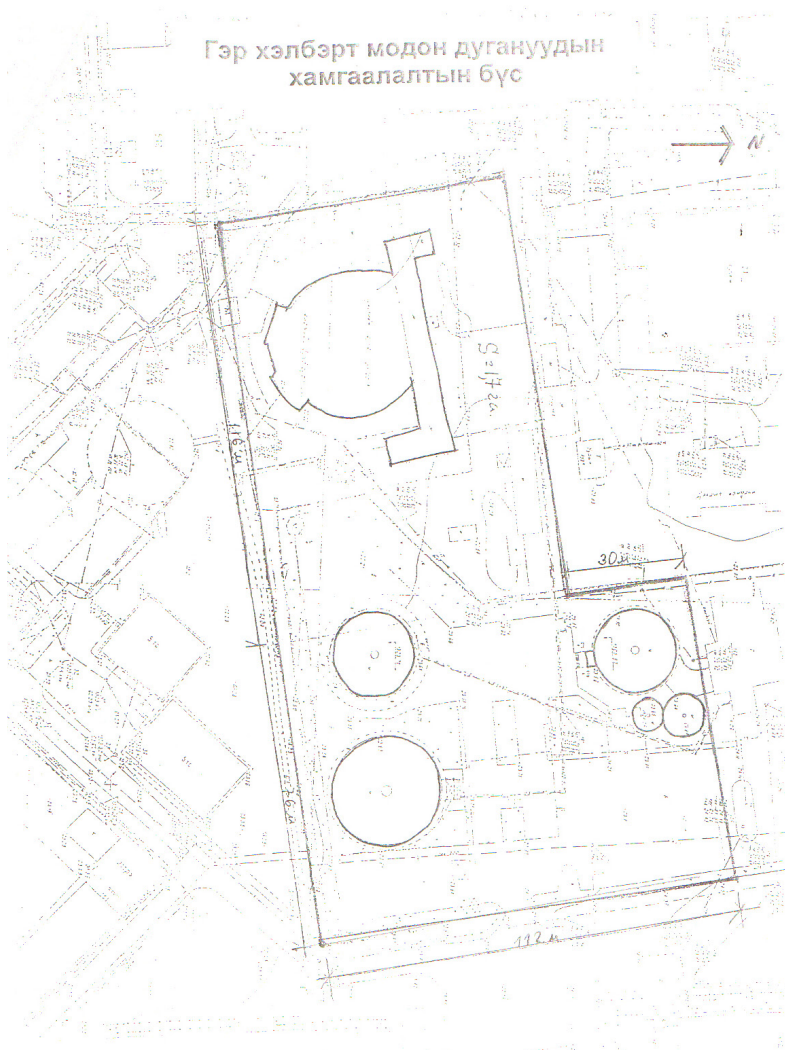
Чойжин ламын сүмийн хамгаалалтын бүсийн зураг

Дамбадаржаа хийдийн хамгаалалтын бүс

10.5 га (350м x 300м)

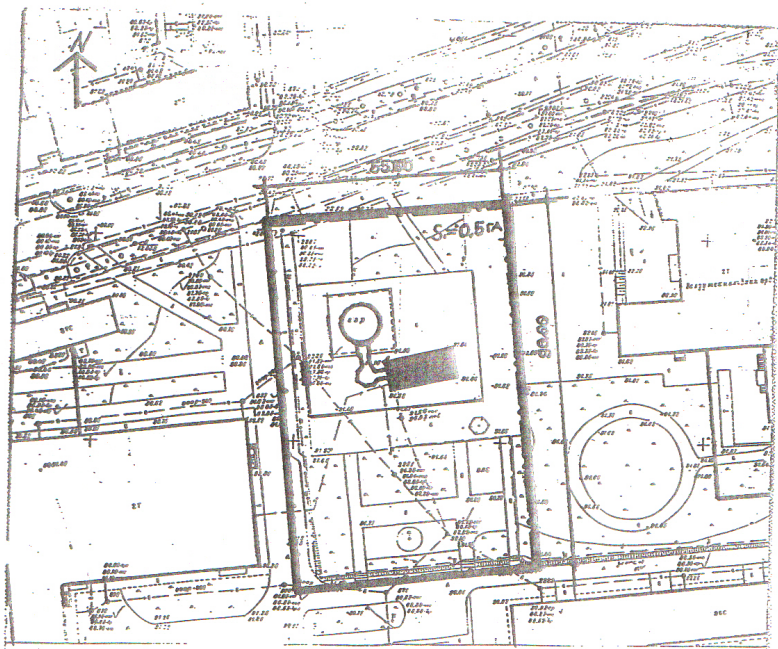
Дамбадаржаа хийдийн хамгаалалтын бүсийн зураг

1.7 га (116 x 82 м, 76 x 112 м)

Гэр хэлбэрт модон дуганууд буюу Дашчойлин хийдийн
хамгаалалтын бүсийн зураг

Чин ван Ханддоржийн байшингийн
хамгаалалтын бүс

0.5 га (90мх 55м)

Чин ван Ханддоржийн байшингийн хамгаалалтын бүсийн зураг

ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ (ЗАХИРАМЖ)

2002 оны 4 дүгээр сарын
17-ны өдөр

Улаанбаатар хот

Дугаар 71

ХАМГААЛАЛТЫН БҮС ТОГТООХ ТУХАЙ

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 17 дугаар зүйлийн 6 дахь хэсгийг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:

1. Архангай, Өвөрхангай, Төв аймгуудын нутаг дэвсгэрт оршдог түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал болох Билгэ хаан, Культегиний хөшөөний хамгаалалтын бүсийг 20.8 кв.км, Хар балгасын хамгаалалтын бүсийг 39.8 кв.км, Төвхөн хийдийн хамгаалалтын бүсийг 4.5 кв.км, Тоньюкукийн хөшөөний хамгаалалтын бүсийг 65.58 кв.км газар байхаар тус тус тогтоосугай.

2. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн хадгалалт, хамгаалалт, бүрэн бүтэн байдалд хохирол учруулахуйц үйл ажиллагаа явуулах, хамгаалалтын бүсэд барилга, байгууламж барихыг хориглох арга хэмжээ авахыг дээрх аймгуудын Засаг дарга нарт үүрэг болгосугай.

Монгол Улсын Ерөнхий сайд

Н.ЭНХБАЯР

Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд

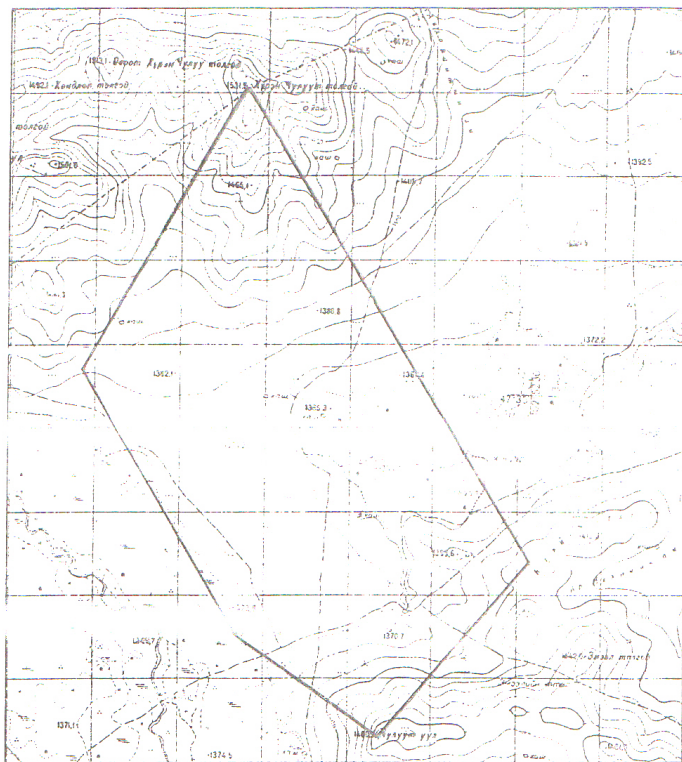
А.ЦАНЖИД

Цэгийн дугаар	Зургийг нэрэлбэл	Байршил	Геодезийн солбилцол	
			B	L
1	L-48-14	Архангай, хашаат сум Хөшөө Цайдам	47-35-05.6	102-48-18.2
2	L-48-14	Архангай, хашаат сум Хөшөө Цайдам	47-36-39.5	102-49-46.8
3	L-48-14	Архангай, хашаат сум Хөшөө Цайдам	47-33-55.9	102-52-32.2
4	L-48-14	Архангай, хашаат сум Хөшөө Цайдам	47-32-48.0	102-51-09.3
5	L-48-14	Архангай, хашаат сум Хөшөө Цайдам	47-33-25.9	102-49-50.0
1	L-48-14	Архангай. Хотонт сум Хар балгас	47-24-41.4	102-35-01.4
2	L-48-14	Архангай. Хотонт сум Хар балгас	47-27-58.0	102-37-35.0
3	L-48-14	Архангай. Хотонт сум Хар балгас	47-26-50.5	102-40-09.6
4	L-48-14	Өвөрхангай. Хархорин сум Хар балгас	47-24-35.4	102-40-40.6
5	L-48-14	Өвөрхангай. Хархорин сум Хар балгас	47-23-05.0	102-39-42.1
1	L-48-25	Өвөрхангай. Бат-өлзий Төвхөн хийд	47-01-29.3	102-14-17.6
2	L-48-25	Өвөрхангай. Бат-өлзий Төвхөн хийд	47-01-21.6	102-15-40.9
3	L-48-25	Өвөрхангай. Бат-өлзий Төвхөн хийд	47-01-06.2	102-16-14.8
4	L-48-25	Өвөрхангай. Бат-өлзий Төвхөн хийд	46-59-28.5	102-15-11.6
1	L-48-11	Төв аймаг. Эрдэнэ сум Тоньюкукийн хөшөө	47-45-00	107-22-30
2	L-48-11	Төв аймаг. Эрдэнэ сум Тоньюкукийн хөшөө	47-45-00	107-30-00

3	L-48-11	Төв аймаг. Эрдэнэ сум Тоньюкукийн хөшөө	47-41-00	107-30-00
4	L-48-11	Төв аймаг. Эрдэнэ сум Тоньюкукийн хөшөө	47-41-00	107-22-30

Билгэ хаан, Культегиний хөшөөний
(Хөшөө Цайдам) хамгаалалтын бүс

Талбайн хэмжээ: 20,8 кв.км

Масштаб 1:50 000

Утасны зураг № 10.1

Билгэ хаан, Культегиний хөшөөний хамгаалалтын бүсийн зураг

Төвхөн хийдийн хамгаалалтын бүс

Талбайн хэмжээ: 4,5 кв.км

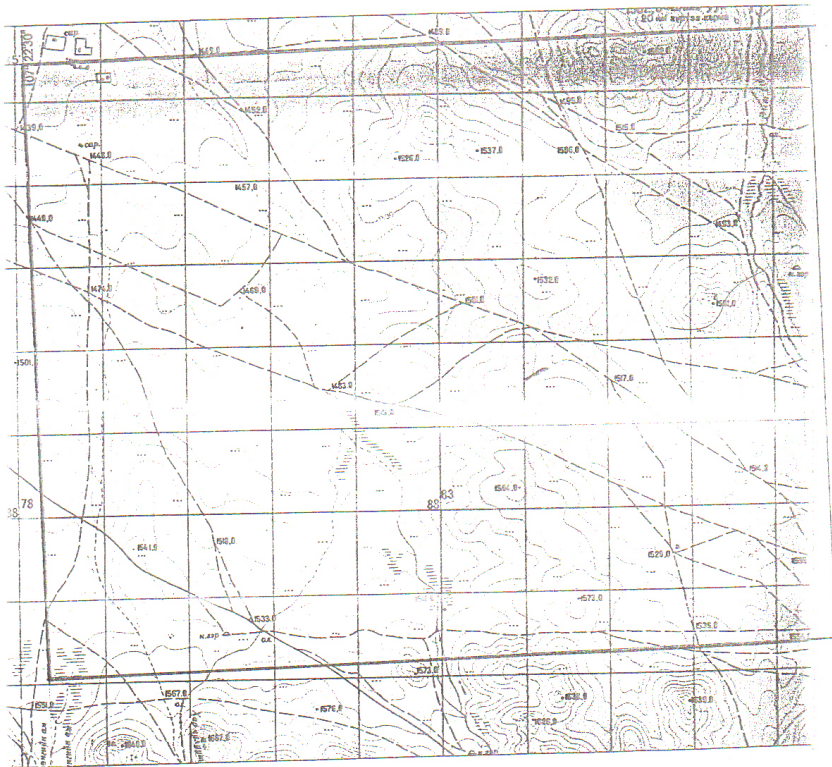

Масштаб 1:25 000
Үеийн өндөр 5м

Төвхөн хийдийн хамгаалалтын бүсийн зураг

Тоньюкукийн хөшөөний хамгаалалтын бүс

Талбайн хэмжээ: 68,58 кв.км

Масштаб 1:50 000
Үзэмж өндөр 10 метр

Тоньюкукийн хөшөөний хамгаалалтын бүсийн зураг

ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ (ЗАХИРАМЖ)

2003 оны 8 дугаар сарын
27-ны өдөр

Улаанбаатар хот

Дугаар 190

ХАМГААЛАЛТЫН БҮС ТОГТООХ ТУХАЙ

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 17 дугаар зүйлийн 6 дахь хэсэгт заасныг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:

1. Улаанбаатар хот, Хөвсгөл, Хэнтий, Төв аймгийн нутаг дэвсгэрт оршдог түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал болох Уушгийн өврийн буган чулууны цогцолборын хамгаалалтын бүсийг 42,0 га, Аваргын балгасын хамгаалалтын бүсийг 1230 га, Манзуширийн хийдийн хамгаалалтын бүсийг 15,6 га, Дарь-Эхийн сүмийн 2 чулуун баганын хамгаалалтын бүсийг 0,07 га газар байхаар тус тус тогтоосугай.

2. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн хадгалалт, хамгаалалт, бүрэн бүтэн байдлын хангаж, хамгаалалтын бүсэд барилга байгууламж барихыг хориглох арга хэмжээ авахыг дээрх аймгийн болон нийслэлийн Засаг дарга нарт үүрэг болгосугай.

Монгол Улсын Ерөнхий сайд

Н.ЭНХБАЯР

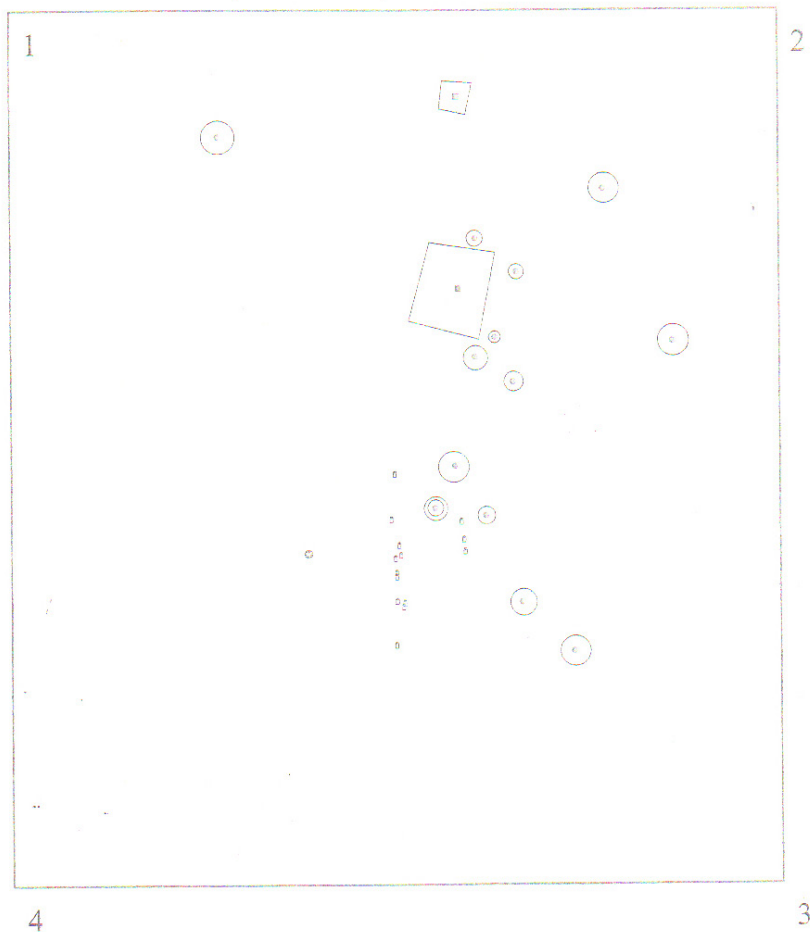
Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд

А. ЦАНЖИД

Цэгийн дугаар	Байршил	Геодезийн солбицол	
		В	L
1	Төв аймгийн зуун мод сум. Манзуширийн хийдийн туурь	47-46-09	106-59-44
2	Төв аймгийн зуун мод сум. Манзуширийн хийдийн туурь	47-46-10	106-59-54
3	Төв аймгийн зуун мод сум. Манзуширийн хийдийн туурь	47-45-46	107-00-10
4	Төв аймгийн зуун мод сум. Манзуширийн хийдийн туурь	47-45-44	106-59-57
1	Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сум Уушгийн өврийн буган чулууны цогцолбор	49-39-33.41	99-55-21.72
2	Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сум Уушгийн өврийн буган чулууны цогцолбор	49-39-33.13	99-55-56.62
3	Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сум Уушгийн өврийн буган чулууны цогцолбор	49-39-07.24	99-55-56.12
4	Хөвсгөл аймгийн Бүрэнтогтох сум Уушгийн өврийн буган чулууны цогцолбор	49-39-07.52	99-55-21.23
1	Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сум Аваргын балгас	47-06-15	109-02-00
2	Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сум Аваргын балгас	47-06-15	109-05-30
3	Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сум Аваргын балгас	47-04-45	109-02-00
4	Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сум Аваргын балгас	47-04-45	109-05-30

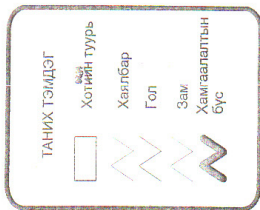
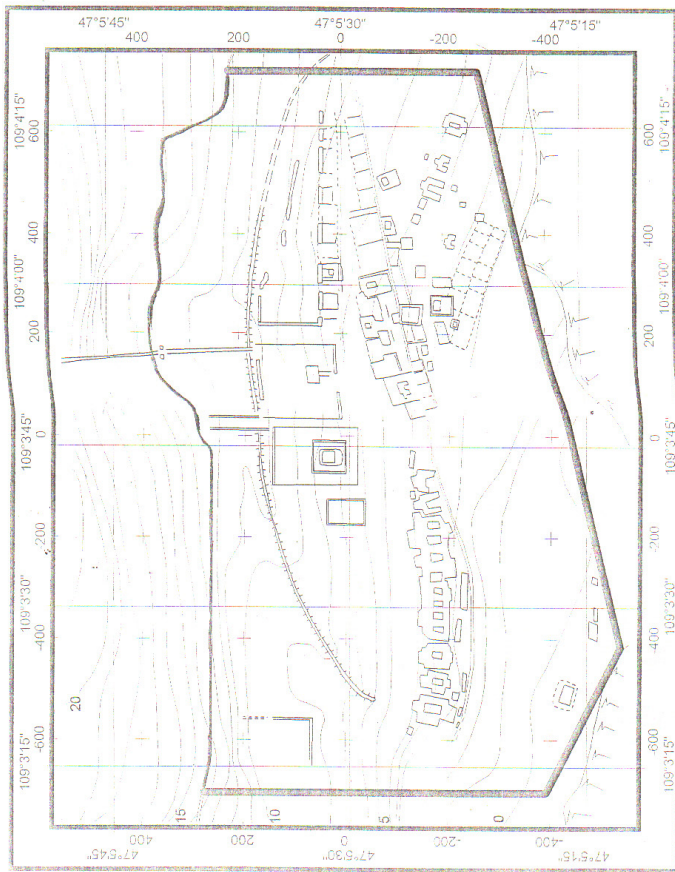
Уушгийн өврийн буган хөшөөний цогцолборын хамгаалалтын бүс

Талбай: 42.0 га (700 м * 800 м)

Уушгийн өврийн буган чулууны цогцолборын хамгаалалтын бүсийн зураг

АВАРГЫН БАЛГАС
ДЭВСГЭР ЗУРАГ

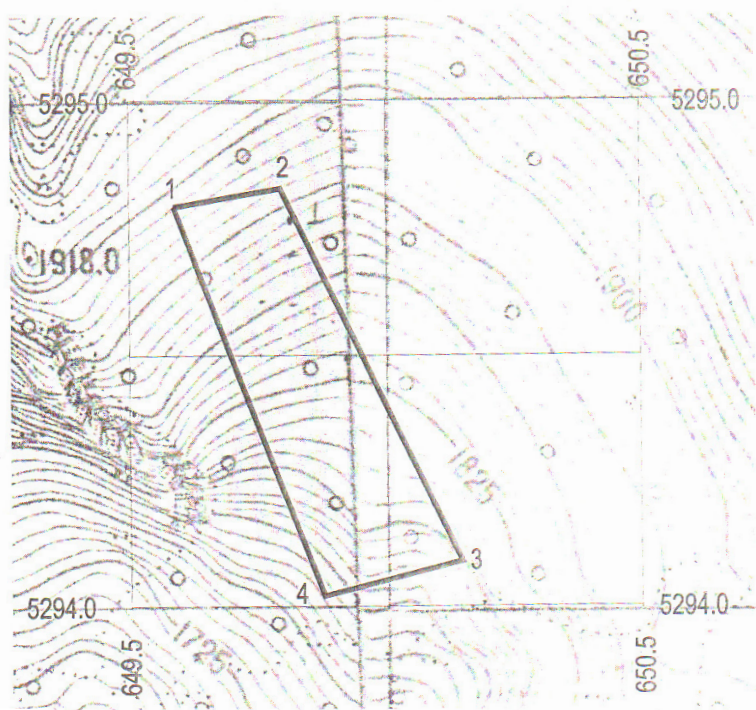
Масштаб 1:10 000

Аваргын балгасын хамгаалалтын бүсийн зураг

Манзуширийн хийдийн туурийн хамгаалалтын бүс

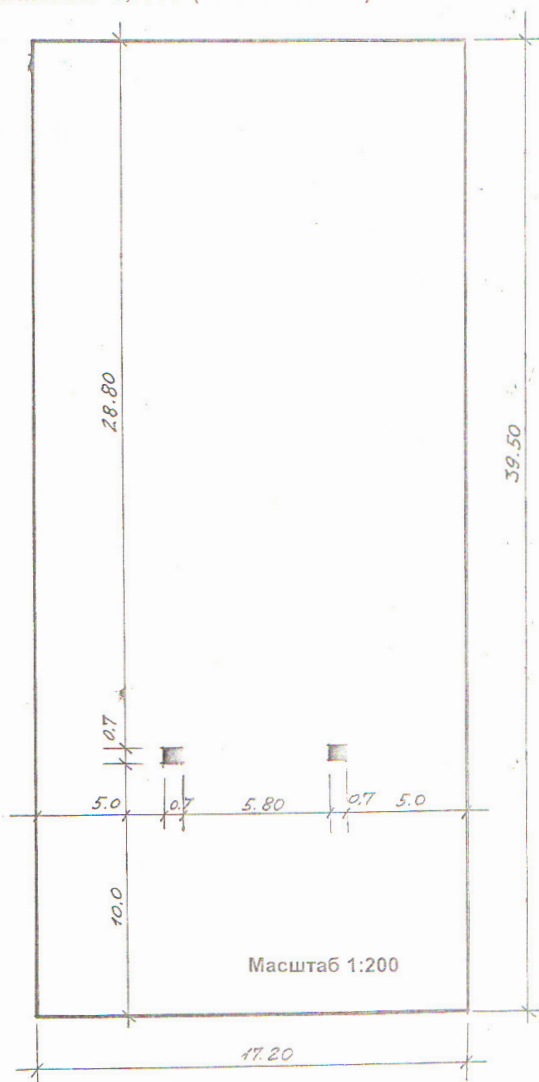
Талбайн хэмжээ: 15,6 га

Манзуширийн хийдийн хамгаалалтын бүсийн зураг

Дарь эхийн сүмийн 2 чулуун баганын хамгаалалтын бүс

Талбайн хэмжээ: 0,07 га (17.20м x 39.50м)

Дарь-Эхийн сүмийн 2 чулуун баганын хамгаалалтын бүсийн зураг

ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ

2004 оны 5 дугаар сарын
26-ны өдөр

Улаанбаатар хот

Дугаар 126

ХАМГААЛАЛТЫН БҮС ТОГТООХ ТУХАЙ

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 17.6-г үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь :

1. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал болох Өвөрхангай аймгийн Хархорин сумын нутаг дэвсгэрт оршдог Баруун хүрээний туурийн хамгаалалтын бүсийг 220 га, Булган аймгийн Рашаант сумын нутаг дэвсгэрт оршдог Хөгнө тарнийн дээд, доод хийдийн туурийн хамгаалалтын бүсийг 42.9 га газар байхаар тус тус тогтоож, хамгаалалтын бүсийн хилийн цэгүүдийн геодезийн солбицлыг хавсралт ёсоор баталсугай.

2. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн хадгалалт, хамгаалалт, бүрэн бүтэн байдалд хохирол учруулахуйц үйл ажиллагаа явуулах, хамгаалалтын бүсэд барилга байгууламж барихыг хориглох арга хэмжээ авахыг дээрх аймгуудын Засаг дарга нарт үүрэг болгосугай.

Монгол Улсын Ерөнхий сайд

Н.ЭНХБАЯР

Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд

А.ЦАНЖИД

Цэгийн дугаар	Байршил	Геодезийн солбицол	
		В	L
1	Өвөрхангай аймгийн Хархорин сум. Баруун хүрээний туурь	47-04-00	102-57-50
2		47-04-20	102-58-40
3		47-03-27	102-59-30
4		47-03-27	102-58-37
1	Булган аймгийн Рашаант сум. Хөгнө тарнийн дээд хийдийн туурь	47-26-09	103-42-20
2		47-26-21	103-42-20
3		47-26-21	103-42-45
4		47-26-09	103-42-45
1	Булган аймгийн Рашаант сум. Хөгнө тарнийн доод хийдийн туурь	47-25-22	103-41-28
2		47-25-32	103-41-28
3		47-25-40	103-41-54
4		47-25-22	103-41-54

ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ (ЗАХИРАМЖ)

2004 оны 12 дугаар сарын
1-ний өдөр

Улаанбаатар хот

Дугаар 230

ЖАГСААЛТАД НЭМЭЛТ ОРУУЛАХ ТУХАЙ

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 17.3-ыг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:

Засгийн газрын 1998 оны 235 дугаар тогтоолоор батлагдсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ын 21-ийн “Улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал” хэсэгт “13.Алтан-Өлгий дэх оршуулгын газар” гэж нэмсүгэй.

Монгол Улсын Ерөнхий сайд

Ц.ЭЛБЭГДОРЖ

Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд

П.ЦАГААН

МОНГОЛ УЛСЫН ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ

2006 оны 4 дүгээр сарын
5-ны өдөр

Улаанбаатар хот

Дугаар 70

Хамгаалалтын бүс тогтоох тухай

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 17 дугаар зүйлийн 6 дахь хэсгийг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:

1. Булган аймгийн Дашинчилэн сумын нутагт орших улсын хамгаалалтад байгаа Цогт тайжийн цагаан байшингийн балгас, Бичигт хөшөө болон Хар Бухын балгасын хамгаалалтын бүсийг хавсралт ёсоор тогтоосугай.

2. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн хадгалалт, хамгаалалт, бүрэн бүтэн байдалд хохирол учруулахуйц үйл ажиллагаа явуулах, хамгаалалтын бүсэд барилга барихыг хориглох, дурсгалуудын хамгаалалтын бүсийн шон, тэмдэг тавих, шаардлагатай газруудад хашаа барьж хамгаалах талаар дэс дараатай арга хэмжээ авч хэрэгжүүлэхийг Булган аймгийн Засаг дарга М.Оюунбатад үүрэг болгосугай.

Монгол Улсын Ерөнхий сайд

М.ЭНХБОЛД

Байгаль орчны сайд бөгөөд Боловсрол, соёл,
шинжлэх ухааны сайдын үүрэг гүйцэтгэгч

И.ЭРДЭНЭБААТАР

Цэгийн дугаар	Байршил	Геодезийн солбилцол		Тайлбай (ГА)
		B	L	
1	Булган аймгийн Дашинчилэ сум. Цогт тайжийн цагаан байшингийн балгас, Бичигт хөшөө	48-01-30	104-21-55	920 ГА
2	Булган аймгийн Дашинчилэ сум. Цогт тайжийн цагаан байшингийн балгас, Бичигт хөшөө	48-01-30	104-19-30	
3	Булган аймгийн Дашинчилэ сум. Цогт тайжийн цагаан байшингийн балгас, Бичигт хөшөө	48-00-15	104-19-30	
4	Булган аймгийн Дашинчилэ сум. Цогт тайжийн цагаан байшингийн балгас, Бичигт хөшөө	48-00-15	104-22-50	
1	Булган аймгийн Дашинчилэ сум. Хар бухын балгас	47-52-00	103-52-30	1080 ГА
2	Булган аймгийн Дашинчилэ сум. Хар бухын балгас	47-54-00	103-52-30	
3	Булган аймгийн Дашинчилэ сум. Хар бухын балгас	47-54-00	103-55-30	
4	Булган аймгийн Дашинчилэ сум. Хар бухын балгас	47-52-00	103-54-00	

ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ

2006 оны 5 дугаар сарын
31-ний өдөр

Улаанбаатар хот

Дугаар 123

ХАМГААЛАЛТЫН БҮС ТОГТООХ ТУХАЙ

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 17 дугаар бүлгийн 6 дахь хэсгийг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:

1. Дэлхийн өв-Орхоны хөндийн соёлын дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг 121967 га газар байхаар тогтоож, хамгаалалтын бүсийн хилийн цэгүүдийн солбицлыг хавсралт ёсоор баталсугай.

2. Түүх, соёлын дурсгалт цогцолбор газрын хадгалалт, хамгаалалтад хяналт тавьж ажиллахыг Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд Ө.Энхтүвшин, Өвөрхангай аймгийн Засаг дарга Б.Эрдэнэбилэгт, Архангай аймгийн Засаг дарга Ж.Хүрэлсүх нарт тус тус даалгасугай.

Монгол Улсын Ерөнхий сайд

М.ЭНХБОЛД

Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд

Ө.ЭНХТҮВШИН

**ДЭЛХИЙН ӨВ-ОРХОНЫ ХӨНДИЙН СОЁЛЫН ДУРСГАЛТ ГАЗРЫН
ХАМГААЛАЛТЫН БҮСИЙН ХИЛИЙН ЦЭГИЙН СОЛБИЦЛЫН
ЖАГСААЛТ**

Цэг	Байршил		Тэгш өнцөгт солбицол		Геодезийн солбицол	
			X	Y	B	L
1	L-48-14	Архангай аймаг. Өгийнуур Хашаат сумдын хил. Хүрэн Чулуут уул 1533.7	5277950	18336825	47-36-52.4	102-49-46.2
2	L-48-14	Архангай аймаг. Хашаат сум Эмээл толгой	5271240	18340850	47-33-19.0	102-53-07.6
3	L-48-14	Архангай аймаг. Хашаат сум Цайдам бригадын төв	5265525	18338050	47-30-11.6	102.51.01.4
4	L-48-14	Архангай аймаг. Хашаат сум Их дөл уулын хөтөл	5260150	18338250	47-27-17.8	102-51-18.0
5	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум Хар толгой худагас баруун хойш	5245675	18345300	47-19-35.6	102-57-12.5
6	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум Хэрсэнгийн худагас баруун урагш	5239850	18343350	47-16-25.4	102-57-47.1
7	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум Тариан талбайн захаас баруун урагш 1.2 км	5237700	18339450	47-15-12.5	102-52-44.4
8	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5235000	18339021	47-13-44.7	102-52-27.5
9	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5231804	18338530	47-12-00.9	102-52-08.3
10	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5231009	18337603	47-11-34.3	102-51-25.4
11	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5231009	18337603	47-11-34.3	102-51-25.4
12	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5231000	18337206	47-11-33.7	102-51-06.5
13	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5231403	18335582	47-11-45.3	102-49-45.9

14	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5233136	18335979	47-12-41.7	102-50-05.5
15	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5233296	18336190	47-12-47.1	102-50-15.3
16	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5233432	18336056	47-12-51.3	102-50-08.7
17	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5233983	18336183	47-13-09.3	102-50-14.0
18	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5234325	18335625	47-13-19.8	102-49-47.1
19	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5233125	18333900	47-12-39.5	102-48-26.8
20	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5231575	18333575	47-11-49.0	102-48-13.4
21	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5231000	18334000	47-11-30.8	102-48-34.3
22	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5230175	18332625	47-11-02.8	102-47-30.2
23	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5229875	18332400	47-10-52.9	102-47-19.9
24	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5229575	18332800	47-10-43.6	102-47-39.3
25	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5229450	18333775	47-10-40.4	102-48-25.7
26	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5229800	18335825	47-10-53.6	102-50-02.6
27	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5229550	18336100	47-10-45.8	102-50-15.9
28	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум	5230475	18337900	47-11-17.3	102-51-40.2
29	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум Мэлхий толгойгоос зүүн тийш Жижиг толгой	5229350	18338350	47-10-41.3	102-52-03.0
30	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум Хүрээгийн харын өндөрлөг	5228150	18338900	47-10-03.0	102-52-30.6
31	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум Цагдуулт уул 1955.9	5219500	18334350	47-05-19.0	102.49.06.2

32	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум Хамар уул 1812.4	5219500	18334350	47-05-19.0	102-49-06.2
33	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум Бага мойлт уул 1855.1	5212300	18327300	47-01-19.5	102-43-42.1
34	L-48-38	Өвөрхангай аймаг. Хужирт сум Бэрх уул 1853.0	5206300	18319300	47-57-57.7	102-37-32.2
35	L-48-38	Өвөрхангай аймаг. Хужирт сум Оорцог Уул 1873.9	5199500	18311300	46-54-09.7	102-31-24.3
36	L-48-37	Өвөрхангай аймаг. Хужирт сум 1787.4	5197750	18308250	46-53-099	102-29-03.0
37	L-48-37	Өвөрхангай аймаг. Хужирт сум Мухдаг уул (Салхит уул)	5195370	19305650	46-51-50.2	102-27-03.9
38	L-48-37	Өвөрхангай аймаг. Бат-Өлзийт сум Цаган өвийн голын уулзвар	519400	18293300	46-50-52.5	102-17-23.7
39	L-48-37	Өвөрхангай аймаг.Бат- Өлзийт сум Аргалант уул 2325.3	5199100	18280950	46-53-23.3	102-07-32.7
40	L-48-37	Өвөрхангай аймаг. Бат-Өлзийт сум Ар гуя уул 1981.9	5210150	18286650	46-59-27.3	102-11-43.0
41	L-48-25	Өвөрхангай аймаг. Бат-Өлзийт сум Хүрэн толгойн уул 2325.3	5212120	18288000	47-00-32.6	102-12-43.5
42	L-48-25	Архангай аймаг. Хотонт сум. Эмгэнт уул 2227.7	5215150	18286500	47-02-08.9	102-11-27.4
43	L-48-25	Архангай аймаг. Хотонт сум Өндөр овоот 2312.0	5215400	18294250	47-02-25.8	102-17-33.7
44	L-48-37	Архангай аймаг. Хотонт сум Шүүгийн гозгор 1972.0	5207500	18303800	46-58-20.7	102-25-17.9
45	L-48-38	Архангай аймаг. Хотонт сум 1892.0	5208200	18311100	46-58-50.9	102-31-01.9

46	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хужирт сум. Голын ханан уул 1956.0	5211000	18316850	47-00-27.4	102-35-29.6
47	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хужирт сум Баруун нарт уул 2050.0	5215180	18316600	47-02-42.4	102-35-11.7
48	L-48-26	Өвөрхангай, Архангай аймгийн хилийн зааг дээр Өндөрсант уул 2364.6.	5218950	18310950	47-04-38.6	102-30-38.6
49	L-48-26	Өвөрхангай, Архангай аймгийн хилийн зааг. Дунд Хутаг уул 2321.1	5222650	18312800	47-06-40.2	102-32-00.7
50	L-48-26	Өвөрхангай, Архангай аймгийн хилийн зааг. Баянзүрх уул 2252.4	5225000	18318600	47-08-02.0	102-36-32.1
51	L-48-26	Өвөрхангай, Архангай аймгийн хилийн зааг. Нуурын гозгорын баруун даваа	5227200	18320100	47-09-14.7	102-37-40.1
52	L-48-26	Өвөрхангай, Архангай аймгийн хилийн зааг Нуурын гозгор уул 2070.3	5229700	18320350	47-10-35.8	102-37-48.3
53	L-48-26	Өвөрхангай, Архангай аймгийн хилийн зааг. Будлондон-Өвөр цагаан гүүт голын уулзвар	5234600	18323200	47-13-17.1	102-39-56.6
54	L-48-26	Өвөрхангай, Архангай аймгийн хилийн зааг. Их, Бага Арцатын голын уулзвар	5234550	18328230	47-13-20.3	102-43-55.6
55	L-48-26	Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум. Бага Саруул уул 1861.5	5237700	18327550	47-15-01.6	102-43-18.9
56	L-48-26	Архангай аймаг. Хотонт сум. 1755.1	5239290	18323500	47-15-49.2	102-40-04.2
57	L-48-26	Архангай аймаг. Хотонт сум.	5247115	18321124	47-20-00.0	102-38-00.0
58	L-48-14	Архангай аймаг. Хотонт сум. 1489.5	5252600	18312350	47-22-49.2	102-31-22.7
59	L-48-14	Архангай аймаг. Хотонт сум. Цолмон толгой 1547.3	5259000	18316990	47-26-20.4	102-34-25.6

60	L-48-14	Архангай аймаг. Өгийнуур, Хотонт сумдын хилийн зааг	5271700	18311850	47-33-05.9	102-30-01.1
61	L-48-14	Архангай аймаг. Өгийнуур, Хотонт сумдын хилийн зааг	5271700	18314130	47-33-39.1	102-31-48.6
62	L-48-14	Архангай аймаг. Өгийнуур, Хотонт сумдын хилийн уулзвар 1373.5	5274350	18325100	47-34-45.0	102-40-30.4
63	L-48-14	Архангай аймаг. Өгийнуур, Хотонт сумдын хилийн зааг 1415.1	5275150	18332650	47-35-18.1	102-46-30.3

МОНГОЛ УЛСЫН ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ

2009 оны 4 дүгээр сарын
29-ний өдөр

Улаанбаатар хот

Дугаар 135

ХАМГААЛАЛТЫН БҮС ТОГТООХ ТУХАЙ

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 17.6-д заасныг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:

1. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал болох Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сумын нутаг дэвсгэрт орших Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар, Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутаг дэвсгэрт орших Өнгөтийн цогцолбор дурсгал, Дэлгэрхаан сумын нутаг дэвсгэрт орших Их Хөшөөтийн цогцолбор дурсгал, Хэнтий аймгийн Батширээт сумын нутаг дэвсгэрт орших Өглөгчийн хэрэм, Рашаан хад, Үзүүр цохионы цогцолбор дурсгал, мөн аймгийн Өмнөдэлгэр сумын нутаг дэвсгэрт орших Балдан Бэрээвэн хийд, түүний орчмын хадны зургийн дурсгал, Дунд Жаргалантын цогцолбор дурсгал, Хэрлэн сумын нутаг дэвсгэрт орших Цэцэн ханы ордны цогцолбор, Улаанбаатар хотын Чингэлтэй дүүргийн нутаг дэвсгэрт орших “Өндөр хоршоо” хэмээх түүхт барилга (Дүрслэх урлагийн музей), Баянзүрх дүүргийн нутаг дэвсгэрт орших Ардын Намын Төв Хороо, Ардын Засгийн газар түр байрлаж байсан түүхт барилгын (Улаанбаатар хотын түүх, шинэчлэн байгуулалтын музей) хамгаалалтын бүсийг хавсралт ёсоор тогтоосугай.

2. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн хамгаалалтын бүсэд барилга байгууламж шинээр барих, хохирол учруулахууц үйл ажиллагаа явуулахыг зогсоож, бүрэн бүтэн байдлыг хамгаалах зорилгоор хамгаалалтын бүсэд шон тэмдэг тавих, хашаа барих зэрэг хамгаалалтын дэс дараатай арга хэмжээ авч хэрэгжүүлэхийг дээрх аймгийн болон нийслэлийн Засаг дарга нарт үүрэг болгосугай.

3. Засгийн газрын тогтоолоор баталсан нийслэлийн түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүсэд иргэн, аж ахуйн нэгжид газар олгосон байдлыг судалж, буруутай этгээдэд хариуцлага хүлээлгэх, гаргасан захирамжийг хүчингүй болгох, цаашид түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын хамгаалалтын бүсэд газар олгохыг таслан зогсоох арга хэмжээ авахыг Нийслэлийн Засаг дарга бөгөөд Улаанбаатар хотын захирагч Г.Мөнхбаярт үүрэг болгосугай.

Монгол Улсын Ерөнхий сайд

С.БАЯР

Боловсрол,соёл,шинжлэх хааны сайд

Ё.ОТГОНБАЯР

Монгол Улсын Засгийн газрын 2009 оны 135 дугаар
тогтоолын хавсралт

ХАМГААЛАЛТЫН БҮСИЙН ХИЛИЙН ЦЭГҮҮД
(СОЛБИЦЛЫН ЖАГСААЛТ)

№	Байршил	Цэгийн дугаар	Газар зүйн солбицол	
			Уртрагийн (X)	Өргөрөгийн (Y)
1	Дорноговь аймгийн Хатанбулаг сум. Эргэлийн зоон палеонтологийн дурсгалт газар	1	108039'20"	43021'55"
		2	108044'35"	43020'40"
		3	108049'40"	43020'50"
		4	108051'12"	43021'50"
		5	108056'10"	43021'10"
		6	109000'55"	43021'35"
		7	109002'00"	43021'28"
		8	109012'05"	43020'50"
		9	109016'35"	43017'40"
		10	109011'28"	43013'55"
		11	109003'00"	43015'20"
		12	109002'10"	43014'45"
		13	108052'00"	43014'24"
		14	108045'30"	43014'30"
		15	108041'05"	43016'19"
		16	108036'05"	43016'15"
		17	108035'39"	43019'25"
2	Төв аймгийн Алтанбулаг сум. Өнгөтийн цогцолбор дурсгал	1	105050'52.86"	47033'5.84"
		2	105050'56.1"	47033'16.28"
		3	105051'7.47"	47033'14.65"
		4	105051'4.23"	47033'4.22"
3	Төв аймгийн Дэлгэрхаан сум. Их Хөшөөтийн цогцолбор дурсгал	1	104033'40.99"	46055'4.2"
		2	104033'39.58"	46055'9.29"
		3	104033'57"	46055'11"
		4	104033'58.7"	46055'5.99"
4	Хэнтий аймгийн Батширээт сум. Өглөгчийн хэрэм, Рашаан хад, Үзүүр цохионы цогцолбор дурсгал	1	110012'40"	48027'28"
		2	110019'47"	48024'54"
		3	110023'12"	48023'33"
		4	110020'55"	48021'08"

		5	110018'33"	48020'35"
		6	110010'30"	48023'24"
		7	110009'45"	48025'40"
5	Хэнтий аймгийн Өмнөдэлгэр сум. Балдан Бэрэвэн хийд, түүний орчмын хадны зургийн дурсгал	А		
		1	109025'00"	48012'42.5"
		2	109025'56"	48012'10"
		3	109025'30"	48011'50"
		4	109025'00"	48011'53"
		5	109024'50"	48012'32"
		Б		
		1	109026'20"	48011'52"
		2	109031'00"	48011'52"
		3	109031'00"	48011'45"
4	109026'20"	48011'45"		
6	Хэнтий аймгийн Өмнөдэлгэр сум. Дунд Жаргалантын цогцолбор дурсгал	1	109030'29"	48012'11"
		2	109035'38"	48013'37"
		3	109038'45"	48011'40"
		4	109036'43"	48009'45"
		5	109032'32"	48010'20"
7	Хэнтий аймгийн Хэрлэн сум. Цэцэн ханы ордны цогцолбор (орон нутгийн музей)	1	5243166.061	474538.907
		2	5243166.061	474538.907
		3	5243166.061	474538.907
		4	5243118.810	474547.081
		5	5243105.133	474549.489
		6	5243101.841	474535.978
		7	5243094.374	474505.994
		8	5243087.910	474507.648
		9	5243084.799	474495.452
		10	5243080.476	474473.383
		11	5243147.217	474459.646
		12	5243156.455	474497.081
		13	5243157.503	474501.862
		14	5243157.917	474503.753
		15	5243166.061	474538.907

8	Нийслэлийн Чингэлтэй дүүрэг. “Өндөр хоршоо” хэмээх түүхт барилга (Дүрслэх урлагийн музей)	1	5311324.96	642685.94
		2	5311325.83	642695.53
		3	5311327.87	642707.62
		4	5311341.22	642720.34
		5	5311341.66	642724.41
		6	5311342.17	642727.73
		7	5311337.63	642733.34
		8	5311338.97	642745.65
		9	5311339.61	642751.74
		10	5311339.87	642755.19
		11	5311302.09	642760.41
		12	5311300.70	642760.59
		13	5311293.11	642690.75
		14	5311294.25	642689.77
9	Нийслэлийн Баянзүрх дүүрэг. Ардын Намын Төв Хороо, Ардын засаг түр байрлаж байсан түүхт барилга (Улаанбаатар хотын түүх, шинэчлэн байгуулалтын музей)	1	5311130.17	644690.79
		2	5311170.39	644687.55
		3	5311173.97	644722.82
		4	5311138.20	644724.79
		5	5311134.93	644720.22
		6	5311134.21	644713.55
		7	5311135.47	644707.68
		8	5311129.30	644706.37

МОНГОЛ УЛСЫН ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ

2011 оны 9 дүгээр сарын
7-ны өдөр

Улаанбаатар хот

Дугаар 271

ТҮҮХ, СОЁЛЫН ДУРСГАЛД ХАМААРУУЛЖ, ХАМГААЛАЛТЫН БҮС ТОГТООХ ТУХАЙ

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 17.3, 17.6-д заасныг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:

1. Засгийн газрын 2008 оны 5 дугаар сарын 14-ний өдрийн 175 дугаар тогтоолын хавсралтаар баталсан “Улс, аймаг, нийслэлийн хамгаалалтад байх түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын жагсаалт”-ын “4.Булган аймгийн улсын хамгаалалтад байх түүх, соёлын дурсгал” гэсэн хэсэгт “11.Баяннуур сумын Майхан уулын энгэрт орших эртний нүүдэлчний язгууртны бунхант булш” гэж нэмсүгэй.

2. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал болох Булган аймгийн Баяннуур сумын Майхан уулын энгэрт орших эртний нүүдэлчний язгууртны бунхант булшны хамгаалалтын бүсийг 700 га газар байхаар тогтоож, хамгаалалтын бүсийн хилийн цэгүүдийн геодезийн солбицлыг хавсралт ёсоор баталсугай.

3. Энэ тогтоолын 2 дугаар зүйлд заасан хамгаалалтын бүсэд барилга байгууламж шинээр барих, хохирол учруулахуйц үйл ажиллагаа явуулахыг хориглож, бүрэн бүтэн байдлыг хамгаалах зорилгоор шон тэмдэг тавих, хашаа барих зэрэг хамгаалалтын дэс дараатай арга хэмжээ авч хэрэгжүүлэхийг Булган аймгийн Засаг дарга М.Оюунбагад даалгасугай.

4. Эртний нүүдэлчний язгууртны бунхант булш, ховор олдворуудыг хамгаалах, сэргээн засварлах, орчны тохижилт хийхэд шаардагдах 80.0 (наян) сая төгрөгийг Засгийн газрын нөөц сангаас гаргахыг Сангийн сайд С.Баярцогтод зөвшөөрсүгэй.

Монгол Улсын Ерөнхий сайд

С.БАТБОЛД

Боловсрол,соёл,шинжлэх ухааны сайд

Ё.ОТГОНБАЯР

Сангийн сайд

С.БАЯРЦОГТ

Монгол Улсын Засгийн газрын 2011 оны 271 дүгээр тогтоолын хавсралт

ХАМГААЛАЛТЫН БҮСИЙН ХИЛИЙН ЦЭГҮҮД
(Солбицлын жагсаалт)

Цэгийн дугаар	Байршил	Геодезийн солбицол	
		B	L
1	Булган аймгийн Баяннуур сумын Майхан уулын энгэрт орших эртний нүүдэлчний язгууртны бунхант булш	47.57.05	104.29.57
2		47.54.10	104.30.55
3		47.56.47	104.33.25
4		47.57.29	104.32.10
5		47.55.39	104.32.57

МОНГОЛ УЛСЫН ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ

2012 оны 4 дүгээр сарын
4-ний өдөр

Улаанбаатар хот

Дугаар 104

ХАМГААЛАЛТЫН БҮС ТОГТООХ ТУХАЙ

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 17.6-д заасныг үндэслэн
Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:

1. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал болох Төв аймгийн Борнуур сумын нутаг Ноён уулын Сүжигтийн ам, Батсүмбэр сумын нутаг Ноён уулын Зурамт, Хужиртын ам, Архангай аймгийн Өндөр-Улаан сумын Балгасын талд орших Хүннүгийн язгууртны дурсгалт цогцолбор газрын нийт хамгаалалтын бүсийг 133.6 га байхаар тус тус тогтоож, хамгаалалтын бүсийн хилийн цэгүүдийн байршлын солбицлыг хавсралт ёсоор баталсугай.

2. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт зүйлийн хамгаалалтын бүсэд барилга байгууламж шинээр барих, хохирол учруулахуйц үйл ажиллагаа явуулахыг зогсоож, бүрэн бүтэн байдлыг хамгаалах зорилгоор хамгаалалтын бүсэд шон тэмдэг тавих, хашаа барих зэргээр дэс дараатай арга хэмжээ авч хэрэгжүүлэхийг Төв аймгийн Засаг дарга Ц.Энхбат, Архангай аймгийн Засаг дарга Ё.Баатарбилэг нарт үүрэг болгосугай.

Монгол Улсын Ерөнхий сайд

С.БАТБОЛД

Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны сайд

Ё.ОТГОНБАЯР

**ХҮННҮГИЙН ЯЗГУУРТНЫ ДУРСГАЛТ ЦОГЦОЛБОР ГАЗРЫН
ХАМГААЛАЛТЫН БҮСИЙН ХИЛИЙН ЦЭГҮҮД
(СОЛБИЦЛЫН ЖАГСААЛТ)**

№	Байршил	Цэгийн дугаар	Байршлын солбицол		Талбай (га)
			Уртрагийн (X)	Өргөрөгийн (Y)	
1	Төв аймгийн Борнуур сум,Ноён уулын Сүжигтийн ам-Хүннүгийн язгууртны дурсгалт газар	1	480 33' 33.3"	1060 29' 43.8"	73.8
		2	480 33' 22.9"	1060 29' 54.0"	
		3	480 33' 41.3"	1060 31' 00.1"	
		4	480 33' 58.4"	1060 30' 41.2"	
2	Төв аймгийн Борнуур сум,Ноён уулын Сүжигтийн ам-2 Хүннүгийн язгууртны дурсгалт газар	1	480 33' 32.2"	1060 29' 24.7"	5.3
		2	480 33' 18.2"	1060 29' 26.4"	
		3	480 33' 22.3"	1060 29' 20.7"	
		4	480 33' 13.1"	1060 29' 32.5"	
3	Төв аймгийн Батсүмбэр сум, Ноён уулын Зурамтын амны Хүннүгийн язгууртны дурсгалт газар	1	480 33' 08.2"	1060 31' 40.7"	7.1
		2	480 33' 08.3"	1060 31' 50.2"	
		3	480 32' 56.6"	1060 31' 42.7"	
		4	480 32' 56.9"	1060 31' 52.5"	
4	Төв аймгийн Батсүмбэр сум,Ноён уулын Хужиртын амны Хүннүгийн язгууртны дурсгалт газар	1	480 32' 57.6"	1060 32' 55.1"	43.4
		2	480 33' 02.9"	1060 33' 01.9"	
		3	480 32' 12.7"	1060 34' 12.8"	
		4	480 32' 07.8"	1060 34' 06.7"	
5	Архангай аймгийн Өндөр-Улаан сумын Хануй багийн Балгасын тал дахь Хүннүгийн язгууртны дурсгалт газар	1	480 30' 00.7"	1010 13' 30.6"	
		2	480 00' 00.7"	1010 12' 00.5"	
		3	470 59' 52.3"	1010 13' 31.5"	
		4	470 59' 56.6"	1010 13' 30.9"	
Нийт					133.6

МОНГОЛ УЛСЫН ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ

2013 оны 12 дугаар
сарын 14-ний өдөр

Улаанбаатар хот

Дугаар 414

ХАМГААЛАЛТЫН БҮС ТОГТООХ ТУХАЙ

Соёлын өвийг хамгаалах тухай хуулийн 17 дугаар зүйлийн 17.6 дахь хэсгийг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:

1. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгал болох Өмнөговь аймгийн Манлай сумын нутаг дахь Шар цавын үлэг гүрвэлийн мөр бүхий дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг 408 га, Дорноговь аймгийн Мандах сумын нутаг дахь Сүйхэнтийн чулуужсан мод бүхий дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсийг 892 га байхаар тус тус тогтоож, хилийн цэгүүдийн байршлын солбицлыг хавсралтын ёсоор баталсугай.

2. Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалт газрын хамгаалалтын бүсэд барилга байгууламж шинээр барих, хэт ойр зайд зам гаргах, чичиргээ доргилт үүсгэн аж ахуйн үйл ажиллагаа явуулах, түүх, соёлын дурсгалд хохирол учруулахуйц бусад үйл ажиллагаа явуулахыг хориглох, бүрэн бүтэн байдлыг хамгаалах зорилгоор хамгаалалтын бүсэд шон тэмдэг тавих, хашаа барих, иргэн, хуулийн этгээдэд гэрээгээр хариуцуулж хамгаалах арга хэмжээ авахыг Өмнөговь, Дорноговь аймгийн Засаг дарга нарт, уг хамгаалалтын бүсүүдэд аялал жуулчлалын баталгаат маршрут бий болгоход дэмжлэг үзүүлж ажиллахыг Соёл, спорт, аялал жуулчлалын сайд Ц.Оюунгэрэлд тус тус үүрэг болгосугай.

Монгол Улсын Ерөнхий сайд

Н.АЛТАНХУЯГ

Соёл, спорт, аялал
жуулчлалын сайд

Ц.ОЮУНГЭРЭЛ

**ШАР ЦАВЫН ҮЛЭГ ГҮРВЭЛИЙН МӨР БҮХИЙ ДУРСГАЛТ ГАЗАР,
СҮЙХЭНТИЙН ЧУЛУУЖСАН МОД БҮХИЙ ДУРСГАЛТ ГАЗРЫН
ХАМГААЛАЛТЫН БҮСИЙН ХИЛИЙН ЦЭГҮҮД
(Солбицлын жагсаалт)**

№	Байршил	Цэгийн дугаар	Байршлын солбицол		Талбай (га)
			Уртрагийн (X)	Өргөрөгийн (Y)	
1	Өмнөговь аймгийн Манлай сум-Шар цавын үлэг гүрвэлийн мөр бүхий дурсгалт газар	1	430 34' 41.43"	1070 46' 53.10"	408
		2	430 34' 16.72"	1070 47' 44.81"	
		3	430 33' 56.21"	1070 47' 21.63"	
		4	430 33' 44.55"	1070 46' 48.58"	
		5	430 33' 47.83"	1070 45' 32.46"	
		6	430 34' 11.63"	1070 44' 54.26"	
2	Дорноговь аймгийн Мандах сум-Сүйхэнтийн чулуужсан мод бүхий дурсгалт газар	1	430 35' 43.91"	1080 03' 34.66"	892
		2	430 35' 34.88"	1080 05' 54.58"	
		3	430 34' 29.34"	1080 07' 09.70"	
		4	430 34' 17.75"	1080 06' 00.85"	
		5	43° 34' 19.35"	108° 04' 48.58"	
		6	430 34' 33.08"	1080 03' 53.84"	

ДУРСГАЛТ ГАЗРУУДЫГ БАРИМТЖУУЛАХ ICOMOS-ИЙН ЗАРЧИМ

Хөшөө дурсгал, бүлэг барилга, дурсгалт газруудыг бүртгэх ICOMOS-ийн зарчим (1996) (Уг баримт бичгийг 1996 оны 10 дугаар сарын 5-9-ний өдөр Болгар улсын Софи хотод хуралдсан ICOMOS-ийн 11 дүгээр Ерөнхий Ассамблейн хурлаар батлав).

Соёлын өв нь хүн төрөлхтөний ололт амжилтын онцгой илрэл байдаг бөгөөд байнгын эрсдэлд байдаг, бүртгэлийн ажил нь соёлын өвийн үнэ цэнийн утга санаа, ойлголт, тодорхойлолт болон танин мэдэхүйг тогтоох гол аргын нэг, соёлын өвийг хадгалан хамгаалах нь зөвхөн эзэмшигчийн хариуцах хариуцлага бус харин хадгалалт хамгаалалтын мэргэжилтэн, засгийн газрын бүх шатанд ажиллаж буй мэргэжилтэн, менежер, улс төрчид болон удирдлагын ажилтан түүнчлэн олон нийтийн үүрэг хариуцлага мөн тул Венецийн Хартийн 1-р зүйлийн шаардлагын дагуу соёлын өвийг бүртгэх нь байгууллага, хувь хүмүүсийн нэн тэргүүнд хүлээх үүрэг мөн.

Тиймээс энэхүү баримт бичгийн зорилго нь соёлын өвийг бүртгэх үндсэн шалтгаан, үүрэг хариуцлага, төлөвлөлт, агуулга, удирдлага зохицуулалт болон олон нийтийн хүртээл болгох ажлыг тодорхойлоход оршино. Энэхүү баримт бичигт хэрэглэгдэж байгаа үгсийн тайлбар: Соёлын өв гэдэг нь түүх, хүний бүтээлийг тодруулан гаргаж буй соёлын үнэ цэнэ бүхий түүхэн хөшөө дурсгал, бүлэг барилга болон дурсгалт газруудыг хэлнэ.

Бүртгэл гэдэг нь хөшөө дурсгал, барилга болон дурсгалт газруудын биет хэлбэр дүрс, нөхцөл байдал, ашиглалтын талаарх мэдээллийг цуглуулахыг хэлэх бөгөөд бүртгэлийн ажил нь хадгалалт хамгаалалтын нэгэн чухал хэсэг юм.

Хөшөө дурсгал, барилга, дурсгалт газруудын бүртгэлд бодит болон бодит бус баримт нотолгоо болон соёлын өв, түүний үнэ цэнийг ойлгоход тус дөхөм болох баримт бичгүүд орно.

БҮРТГЭЛ ХИЙХ ШАЛТГААН

1. Соёлын өвийг бүртгэх нь дараах ач холбогдолтой:

а) Соёлын өв, түүний үнэ цэнэ болон хувьсал өөрчлөлтийн талаар улам тодорхой ойлголт өгөх мэдээллийг олж авах;

б) Бүртгэгдсэн мэдээллийг олны хүртээл болгосноор хүмүүсийн соёлын өвийг хадгалж хамгаалах хүсэл сонирхлыг нь нэмэгдүүлэх, тэдний оролцоог дээшлүүлэх;

в) Удирдлагыг мэдээллээр хангах, барилга байгууламжийн ажил болон тухайн соёлын өвд гарч буй өөрчлөлтийг хянах боломжийг олгох;

г) Соёлын өвийг хадгалан хамгаалах ажил нь тухайн өвийн биет хэлбэр байдал, материал, байгууламж, түүхэн болон соёлын ач холбогдлыг бууруулахгүй байхад оршино.

2. Доор зорилгоор бүртгэлийг аль болох дэлгэрэнгүйгээр хийх хэрэгтэй:

а) Соёлын өвийг тодорхойлох, ойлгох, танин мэдэх, танилцуулах үйл ажиллагааг мэдээллээр хангах түүнчлэн олон нийтийн оролцоог хөхүүлэн дэмжих;

б) Ямар нэгэн байдлаар устан эвдрэх, өөрчлөгдөх эсвэл байгалийн үзэгдэл болон хүний үйл ажиллагааны аюул нүүрлэж байгаа хөшөө дурсгал, барилга, дурсгалт газруудын байнгын бүртгэлийг гаргах;

в) Удирдах ажилтан, төлөвлөгөө зохиогч нарт үндэсний, бүсийн эсвэл орон нутгийн түвшинд төлөвлөгөө, хяналтын бодлого боловсруулах болон шийдвэр гаргахад нь мэдээллээр хангах;

г) Зохистой, тэнцвэрт хэрэглээг тодорхойлон гаргах, мөн үр өгөөжтэй судалгаа шинжилгээ, удирдлагын тогтолцоо, хадгалалт хамгаалалтын хөтөлбөр болон барилгын ажлыг төлөвлөхөд шаардлагатай мэдээллээр хангах;

3. Соёлын өвийг бүртгэх нь нэн чухал ба ялангуяа доорх үйл ажиллагааг гүйцэтгэх үед бүр чухалчилна:

а) Үндэсний, бүсийн болон орон нутгийн данс бүртгэл хийх үед;

б) Судалгаа, шинжилгээ, хадгалалт хамгаалалтын ажлын нэгэн салшгүй хэсэг байх тохиолдолд;

в) Засвар өөрчлөлт болон бусад хөндлөнгийн оролцоотой ажлын өмнө, явцын дунд, түүнчлэн дараа нь мөн эдгээр ажлыг гүйцэтгэх явцад түүхэн баримт гарч ирсэн тохиолдолд;

г) Бүтэн эсвэл хагас эвдрэл, сүйрэл, хаягдан орхигдох эсвэл дахин байрлуулах зэрэг аюул, эрсдэл гарч болох тохиолдолд мөн соёлын өв хүн болон байгалийн гадаад хүчин зүйлээс болон эвдэрч гэмтэх аюул нүүрлэх үед;

д) Соёлын өвийг гэмтээх аюул гарах үед, осол гарсны дараа мөн урьдчилан тооцоогүй аюул гарах тохиолдолд;

е) Ашиглалт, удирдлагын тогтолцоо эсвэл хяналтын байдал өөрчлөгдөхөд;

БҮРТГЭЛ ХИЙХ ҮҮРЭГ ХАРИУЦЛАГА

1. Үндэсний хэмжээнд соёлын өвийг хадгалан хамгаалах үйл ажиллагаа „..нь үүнтэй зэрэгцэн бүртгэлийн ажлыг гүйцэтгэх хэрэгтэй болохыг гаргаж

-
- өгнө.
2. Бүртгэл, танин мэдэх үйл явц нь нарийн төвөгтэй байдаг тул хангалттай ур чадвар, мэдлэг болон гүйцэтгэж байгаа ажлаа сайн мэддэг ажилтан нарыг ажиллуулах шаардлагатай бөгөөд энэхүү зорилгоор дадлага сургалтын хөтөлбөрийг гаргаж болно.
 3. Бүртгэлийн ажилд өв бүртгэлийн мэргэжилтэн, газар хэмжигч, сэргээн засварлагч, архитектор, инженер, судлаач, архитекторын. түүхч, археологич болон мэргэжлийн зөвлөх зэрэг чадварлаг ажилтан нарын хамтын ажиллагаа хамрагдана.
 4. Соёлын өвийг хариуцсан менежер нар бүртгэл, түүний чанар болон бүртгэлийг шинэчлэх ажлыг шаардлага хангасан өндөр түвшинд байлгана.

БҮРТГЭЛ ХИЙХ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

1. Шинээр бүртгэл хийхийн өмнө одоогийн байгаа мэдээллийг олж тэдгээрийн шаардлага хангах эсэхийг шалгана.

а) Мэдээллийг байр зүйн зураглал, зураг төсөл, фото зураг, хэвлэгдсэн болон хэвлэгдээгүй тайлан мэдээ болон барилга, бүлэг барилга, дурсгалт газруудын үүсэл, түүхийн тухай өгүүлсэн бичиг баримтаас хайн олж болно. Сүүлийн үеийн болон хуучин мэдээ бүртгэл хоёулангаас нь мэдээллийг хайх нь зүйтэй;

б) Мэдээллийг үндэсний болон орон нутгийн нийтийн архив, мэргэжлийн байгууллагын мөн хувь хүний архив, бүртгэл данс, цуглуулга болон номын сан, музейгээс хайн олно;

в) Бүртгэлийг хайхдаа тухайн барилга, бүлэг барилга болон дурсгалт газруудыг өмчилж байгаа, эзэмшиж байгаа, бүртгэсэн, барьж байгуулсан, хадгалж хамгаалж байгаа мөн тухайн барилга, бүлэг барилга болон дурсгалт газруудын талаар судалгаа шинжилгээний л ажил хийсэн эсвэл тодорхой мэдлэг, мэдээлэлтэй хувь хүн болон байгууллагатай харилцан зөвшилцөж хийнэ;

2. Дээрх шинжилгээгээр урган гарч байгаа бүртгэлийн зохистой хамрах хүрээ, хэмжээ болон арга зүй нь дараах үйл ажиллагаануудыг гүйцэтгэхийг шаардана:

а) Бүртгэл хийх арга, боловсруулагдсан баримт бичгийн төрөл нь тухайн соёлын өвийн мөн чанар, бүртгэл хийх зорилго, соёлын орчин хүрээлэн болон боломжтой санхүүжүүлэлт болон бусад нөөцийн хувьд тохиромжтой байх хэрэгтэй. Нөөцийн хязгаарлалт нь бүртгэлийн ажлыг үе шаттайгаар хийх хэрэгтэй болгож болно. Бүртгэлийн ажилд хэрэглэгдэх зарим аргууд нь бичгээр үйлдсэн тодорхойлолт, шинжилгээ, фото зураг (агаараас авсан болон газар дээр авсан), засварласан фото зураг, фото грамметр, геофизикийн судалгаа, газрын

зураг, төлөвлөгөө, зураг, эскиз, хуулбар болон бусад уламжлалт, орчин үеийн технологи;

б) Бүртгэлийн арга зүй нь боломжтой бүх тохиолдолд бүртгэгдэж буй объектод гэмтэл учруулахгүй техник технологийг хэрэглэх шаардлагатай;

в) Төлөвлөж байгаа хамрах хүрээ, бүртгэлийн аргыг тодорхойлох;

г) Эцсийн хэлбэрийн бүртгэлийн эмхэтгэлд орж байгаа материал нь архивт хадгалагдаж болох шаардлагыг хангасан байх хэрэгтэй.

БҮРТГЭЛИЙН АГУУЛГА

1. Аливаа бүртгэл нь доох мэдээллийг агуулах хэрэгтэй:

а) барилга, хэсэг барилга болон дурсгалт газрын нэр;

б) лавлагааны дугаар;

в) бүртгэл хийж дууссан огноо;

г) бүртгэл хийсэн байгууллагын нэр;

д) барилгын бүртгэл, тайлан, зурган, график, бичмэл болон ном зүйн баримт бичиг мөн археологийн болон байгаль орчны бүртгэл зэрэг солбилцсон лавлагаа.

2. Тодорхойлолт, газрын зураг, төлөвлөгөө эсвэл агаараас авсан фото зургийн тусламжтайгаар хөшөө дурсгал, хэсэг барилга, байгууламж болон дурсгалт газруудын байршил, хэмжээг үнэн зөв тогтоох шаардлагатай. Хөдөө орон нутагт газрын зураг эсвэл тригонометрийн зураг ашиглан тогтоож болох бөгөөд хот суурин газарт хаяг эсвэл гудамжны хаягаар тогтооно.

3. Мэдээллийн эх сурвалж бүхэн шууд хөшөө дурсгал, хэсэг барилга, байгууламж болон дурсгалт газраас аваагүй болохыг шинээр хийгдсэн бүртгэлд тэмдэглэх шаардлагатай.

4. Бүртгэл нь доорх зарим болон бүх мэдээллийг агуулах хэрэгтэй:

а) барилга, хөшөө дурсгал болон дурсгалт газрын төрөл, хэлбэр болон хэмжээ;

б) боломжтой тохиолдолд хөшөө дурсгал, барилга болон дурсгалт газрын дотоод гадаад шинж төрхийн мэдээлэл;

в) соёлын өв болон түүний бүрэлдэхүүн хэсгийн хэлбэр шинж чанар, соёл, урлаг, шинжлэх ухааны үнэ цэнэ болон доорх элементүүдийн соёл, урлаг болон шинжлэх ухааны үнэ цэнэ;

2. хийцийн материал, бүрдүүлэх хэсэг болон байгууламж, гоёл засал чимэглэл эсвэл бичээс;

-
3. үйлчилгээ, угсралт болон машин техник;
4. туслах байгууламж, цэцэрлэг, орчин тойрон болон тухайн дурсгалт газрын соёл, газар зүй болон байгалийн шинж төрх; ¹
- г) барилга болон хадгалан хамгаалах ажилд хэрэглэсэн уламжлалт болон орчин үеийн технологи болон ур чадвар;
 - д) ... үүсэл гарал, зохиогч, өмчлөгч, эх загвар, хэмжээ, ашиглалт болон чимэглэлийг тодорхойлох баримт;
 - е) ашиглалтын түүхэн явц, холбогдох үйл явдлууд, бүтцийн болон чимэглэлийн өөрчлөлт, хүн болон байгалийн гадаад хүчин зүйлийг тогтоох баримт;
 - ё) удирдлага зохицуулалт, хадгалалт хамгаалалт болон засварын ажил гүйцэтгэж байсан түүх;
 - ж) барилга, байгууламжийн болон дурсгалт газрын эд материалыг төлөөлөх элемент болон загвар;
 - з) соёлын өвийн одоогийн нөхцөл байдалд хийсэн үнэлгээ;
 - и) соёлын өв болон түүний орчин тойрон хоорондын харагдах болон бие биендээ нөлөөлөх харилцааны үнэлгээ;
 - й) хүн, байгаль, хүрээлэн байгаа орчны бохирдол эсвэл ойр орчмын газар ашиглалтаас шалтгаалан гарч буй аюул, эрсдлийн үнэлгээ. *

5. Бүртгэл хэр зэрэг дэлгэрэнгүй байх нь бүртгэл хийх оло[^] төрлийн шалтгаанаас (1.2 зүйлийг үзнэ үү) шууд хамааралтай. Дээр дурдсан мэдээллүүд нь хэдийгээр товчхон байсан ч гэсэн орон нутгийн төлөвлөгөө, барилгын хяналт зохицуулалтын ажилд чухал мэдээ баримт болдог. Дэлгэрэнгүй мэдээлэл нь ихэвчлэн тухайн дурсгалт газар, барилга байгууламжийг эзэмшигч, хадгалан хамгаалах үүргийг хүлээсэн менежер болон ашиглагч нарын хадгалалт хамгаалалт, ашиглалтын ажилд шаардлагатай байдаг.

УДИРДЛАГА ТОГТОЛЦОО, БҮРТГЭЛИЙГ ТҮГЭЭХ

1. Эх бүртгэлийг аюулгүй найдвартай архивт хадгалах хэрэгтэй бөгөөд архивын нөхцөл байдал нь уг бүртгэлийг найдвартай он удаан жилээр хадгалах, олон улсын стандарт шаардлагыг хангасан байх хэрэгтэй.
2. Бүртгэлийн нөөц хувийг тусад нь аюулгүй газар хадгална.
3. Уг бүртгэлийн хувь нь удирдах тушаалтан, холбогдох мэргэжилтэн болон олон нийтийн зүгээс судалгаа шинжилгээний ажил, хяналт болон бусад захиргаа, хууль эрхийн ажлыг гүйцэтгэхэд нь ашиглагдах боломжтой байна.

-
4. Шинэчлэгдсэн бүртгэл нь боломжтой бол соёлын өв, удирдлага, хадгалалт хамгаалалтын тухай шинжилгээ судалгааны ажил болон гамшгийг арилгах зорилгоор тухайн дурсгалт газар бэлэн байх хэрэгтэй.
 5. Бүртгэлийн бичвэрийн формат нь нэг загвартай байх хэрэгтэй бөгөөд орон нутгийн, үндэсний болон олон улсын хэмжээнд мэдээлэл солилцох, олох ажлыг хөнгөвчлөхийн тухайд боломжтой бүх тохиолдолд бүртгэлийг индексжүүлэх хэрэгтэй.
 6. Бүртгэгдсэн мэдээллийг цуглуулах, зохицуулах болон түгээхэд боломжтой бүх тохиолдолд зохистой орчин үеийн технологийг хэрэглэж байх хэрэгтэй.
 7. Бүртгэлийн мэдээлэл хаяг нь олон нийтэд тодорхой байх шаардлагатай.
 8. Бүртгэлийн гол үр дүнгийн тайланг шаардлагатай тохиолдолд түгээн хэвлэх хэрэгтэй.

II БҮЛЭГ

ДУРСГАЛЫН ТӨРӨЛ ЗҮЙЛИЙН АНГИЛАЛЫН ТОВЧ ТАЙЛБАР

1.ЧУЛУУН ЗЭВСГИЙН ДУРСГАЛТ ГАЗАР

Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүсийн аж төрж байсныг гэрчлэх чулуун зэвсэг, түүнийг хийхэд үлдсэн чулууны үлдэгдэл, хоол хүнсний үлдэгдэл болон бусад хүмүүсийн хэрэглэж байсан эд зүйлсийн ул мөр бүхий олдвортой (соёлт давхарга бүхий) дурсгалт газрыг хамруулдаг.

Эртний хүмүүсийн тодорхой бүс нутагт аж төрж байсан цаг хугацааг шинжлэх ухааны ололтоор нарийн тогтоох боломж хомс байдаг учир тэдгээрийн хэрэглэж байсан зэр зэвсгийн онцлог, газрын хөрсөнд үлдсэн ул мөр зэргээр тоймлон авч үздэг. Судлаачид чулуун зэвсгийн үеийг палеолит /хуучин чулуун зэвсэг/, мезолит /дунд чулуун зэвсэг/, неолит шинэ чулуун зэвсэг/ гэж гурван хэсэг болгон авч үздэг байна.

1.1 Палеолит буюу хуучин чулуун зэвсгийн үе нь Монгол нутагт одоогоос 800,000-12,000 жил үргэлжилсэн бөгөөд дотор нь:

Өвөрхангай аймаг. Хархорин сум.
Мойлтын амны палеолитын соёлт
давхарга суурин

Дундговь аймаг. Гурвансайхан
сум. Ярх уулын палеолитын задгай
суурин

Доод үе	800,000 – 100,000 жил
Дунд үе	100,000 – 40,000 жил
Дээд үе	40,000 – 12,000 жил хэмээн 3 үе болгон ангилдаг.

1.2 Мезолит буюу дунд чулуун зэвсгийн үе нь одоогоос 12000 - 6000 жил хооронд үргэлжилсэн байдаг.

1.3 Неолит буюу шинэ чулуун зэвсгийн үе нь 6000 - 3000 жил хооронд үргэлжилсэн байдаг.

Сүхбаатар аймаг. Мөнххаан сум Устай Бургастайн неолитын суурин

Ийнхүү он цагаар зааглан авч үзэх гол үндэслэл нь эртний хүмүүсийн хэрэглэж байсан чулуун зэвсгийн хэлбэр хэмжээ, чулууны төрөл, хийсэн арга барил зэрэг нь өөр хоорондоо харилцан адилгүй байдаг шинж тэмдэг болно.

Чулуун зэвсгийн бууц суурин, дархны газар байх газар нутаг нь уул нуруудын ам, энгэр эвээр газар болон чулуун зэвсэг хийх тохиромжтой чулуулгийн баялаг илэрц бүхий газар нутгаар ихэвчлэн тохиолддог байна. Энэ нь хүмүүсийн цаг агаарын тааламжтай цаг хугацаанд тодорхой бүс нутагт суурьшин аж төрөхдөө тухайн газрын чулуулгийг ашиглан чулуун зэвсэг үйлдэж ахуй амьдралдаа хэрэглэхээс гадна үр жимс, ан гөрөө, зэрэг байгалийн баялгийг хүртэж байсантай холбоотой юм. Зарим тохиолдолд ялангуяа хад асганы нөмөр, агуйн хонгил зэрэгт хүний хөгжлийн хэд хэдэн үед холбогдох үе давхарга бүхий ул мөр илэрч мэдэгддэг ажээ.

Чулуун зэвсгийн бууц суурингаас элдэв төрлийн чулуун зэвсэг, үр тарианы үлдэгдэл, мал амьтны яс, гал түлж байсан ор мөр зэрэг илэрч олддог бол дархны газраас чулуун зэвсэг хийх явцад үлдэж хоцорсон үлдцүүд ихээр олддог байна. Энэ төрлийн дурсгалт газраас олддог чулуун зэвсэг түүний үлдэгдлүүд нь хэдэн арваас хэдэн мянган ширхэг тоотойгоор илэрч мэдэгддэг ажээ.

Чулуун зэвсгийн бууц, суурин, дархны газар нь хамрах газар нутгийн хувьд хэдхэн метр талбайгаас хэдэн арван км өргөн дэлгэр газар нутгийг хамрах нь ч бий.

1.4 Эртний хүний сууж байсан оромж, сууц, агуй

Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүсийн орогнож байсныг гэрчлэх олдвор бүхий агуй, нүхэн сууц зэргийг хамруулна.

Чулуун зэвсгийн үеийн хүмүүс байгаль цаг уурын тааламжгүй нөлөө, болон араатан амьтдын дайралтаас биеэ хамгаалах зорилгоор хадны агуй, нөмөр нөөлөг бүхий байгалийн тогтоц бүхий газарт орж хорогддог байжээ. Энэ нь эртний хүмүүсийн оюун ухаан хөгжихийн хэрээр амьдралын нэг салшгүй хэсэг болж улмаар орон сууц үүсэх үндэс болсон ажээ. Байгалийн элдэв тогтоц бүхий газар хүмүүсийн хоргодон аж төрөх явдал чулуун зэвсгийн үеэр хязгаарлагдаж байсангүй. Хожмын соёлт хүн төрөлхтний элдэв шалтгаанаар тодорхой хугацаанд ийм газар оршин сууж байсан олон арван жишээг бид мэднэ. Энэ бүхэн нь бидний түүхийн нэгэн хэсэг болохынхоо хувьд анхааралгүй үлдээж үл болох дурсгалт газар болдог билээ.

Эртний хүмүүсийн болон хожуу үеийн хүний оршин сууж байсан хадны агуй хонгил, нүхэн сууц зэргийн оршин байх газар нутаг нь байгалийн тогтцыг дагахаас гадна тухайн бүс нутгийн ан амьтан, үр жимсний бүрэлдэхүүн, усны хангамж, аюулгүй орчин зэрэг хүний хэрэгцээний бүх зүйлсийг харгалзан үзэж сонгосон байдаг. Хожуу үед хүмүүсийн оршин сууж байсан хадны агуй хонгилтой холбоотой олон арван үлгэр, домог, хууч яриа, хөдөө орон нутгаар элбэг байдаг бөгөөд энэ нь шашин мөргөлийн зан үйл, эрдэм чадалтай бөө, лам нарын намтар цадигтай холбоотой байх нь элбэг байдаг.

Баянхонгор аймаг, Баянлиг сум.
Цагаан агуй

2. ХАДНЫ ЗУРАГ, БИЧГИЙН ДУРСГАЛ

Байгалийн тогтцоороо байгаа хад чулууны толигор гадаргуу дээр хүн, мал, амьтан болон бусад зүйлсийн зургийг тусгай багаж зэвсэг ашиглан сийлсэн, зос болон бэх, шороон будгаар зурсан бүх төрлийн хадны зургууд хамаарна.

Архангай аймаг. Ихтамир сум Хөрөөгийн үзүүрийн хадны сийлмэл зураг

2.1 Сийлмэл зураг

Энэ төрлийн дурсгал нь манай орны бараг бүх нутгаас олон тоогоор илэрч мэдэгддэг төдийгүй Евразийн улс орнуудад ч тархсан тодорхой бүс нутгаар хязгаарлагддаггүй дурсгалын нэг юм. Хадны сийлмэл зургийн дүрслэл, зохиомж, сийлсэн арга барил, зэрэг шинжүүд нь харилцан адилгүй байх явдал нь холбогдох он цагийг тогтоох гол хэрэглэгдэхүүн болдог. Манай орны нутаг дэвсгэр дээр энэ төрлийн дурсгалыг судалсан эрдэмтэд сийлмэл зургийн хамгийн эртний зураг нь одоогоос хориод мянган жилийн тэртээд холбогдуулан авч үздэг.

Хадны сийлмэл зурагт янгир ямаа, аргаль угалз, буга, адуу, үхэр, тэмээ, чоно, нохой, гахай, бар, могой зэрэг араатан амьтад дүрслэхээс гадна мал адгуулж, ан агнаж байгаа хүн, хоорондоо дайтаж байгаа хүмүүс, морь тэмээнд тэрэг хөсөг хэрэглэж буй хүн зэрэг хосолмол зургуудыг бодитоор болон загварчилсан санаа оруулан дүрсэлсэн байдаг. Эдгээр зургуудын ойр орчинд элдэв төрлийн тамга тэмдэг, учир нь үл ойлгогдох дүрс, үсэг бичиг сийлж үлдээсэн нь олонтаа тохиолддог. Хадны сийлмэл зургийг бүтээсэн хүмүүс тухайн зурагтаа дүрслэх амьтдынхаа бүх биеийг цоолборлож дүрслэхээс гадна амьтны биеийн гадаад хөвөөлөн цохиж дүрсэлсэн байдаг ба энэ хоёр аргыг хослуулан бүтээсэн ч цөөнгүй байдаг. Манай оронд илэрч мэдэгдээд байгаа хадны сийлмэл зургууд нь агуйн хана туурга, томоохон уул нуруудад байх

хад чулууны толигор гадаргуу, голын хавцал дагасан хад чулуу, багавтар уул толгодын ургаа хад зэрэг газар ихэвчлэн тохиолдог. Гэхдээ дээр дурдсан хад чулууны сийлмэл зургууд нь нөмөр нөөлөг, нар дагасан энгэр газраар харьцангуй илүү байдаг.

Хадны сийлмэл зургуудыг дан ганц эрт үед бүтээгдсэн байдаг гэж ойлгож болохгүй. Дундад зууны үе болон түүнээс хожуу үед ч зарим урлаачид хад чулуунаа элдэв зураг зурж үлдээсэн баримт нэлээд бий.

2.2 Зос, бэхэн зураг

Манай оронд байгаа хадны зосон зургийг судалсан эрдэмтэд энэ дурсгалын үүслийг одоогоос хорь гаруй мянган жилийн тэртээ холбогдуулан үздэг байна. Зосоор зурсан зургийн зохиомж, зурсан арга барил, зурсан зос, зэргийн ялгаанаас хамаарч бүтээгдсэн он цагийн хувьд харилцан адилгүй байдаг ба энэ нь эртний хүмүүсийн оюун санааны хөгжил ямар төвшинд байсныг харуулах баримт болдог ажээ. Харин бэхээр зурсан зураг нь ихэвчлэн харьцангуй хожуу буюу дундад зууны үед холбогддог байна.

Манай оронд илэрч мэдэгдсэн зосоор зурсан зураг нь сийлмэл зургийн нэгэн адил агуйн хана туурга, томоохон уул нуруудад байх хад чулууны толигор гадаргуу, голын хавцал дагасан хад чулуу, багавтар уул толгодын ургаа хад зэрэг газар ихэвчлэн тохиолддог бөгөөд цөөн хэдээс эхлээд хэдэн зуу мянгаар тоологдох дүрслэлтэй байдаг. Зосоор зурсан дүрслэгдсэн мал амьтныхаа тооноос хамаарч уг дурсгал орших газар хэдэн зуун метр хүртэлх талбайг хамрах нь байдаг бол бэхээр зурсан зураг нь тооны хувьд цөөн дүрслэлтэй эзлэх талбайн хувьд харьцангуй бага талбайг эзэлдэг. Улаан зос ашиглаж янгир, ямаа, буга, тэмээн хяруул, арслан заан, адуу, үхэр, тэмээ, шувуу, мал амьтан адгуулж байгаа хүн, ан агнуур хийж байгаа хүмүүс, тариан талбайд /зарим судлаачид ийм төрлийн зургуудыг оршуулгын газар гэдэг/ ажиллаж байгаа хүмүүс, зэргийг зурсан байх бөгөөд мал амьтны биеийн гадаад хэлбэр, онцлогийг харуулахын тулд хөвөөлөн зурахаас гадна бүх биеийг нь нэлэнхийд

Хөвсгөл аймаг. Бичигт булангийн зосон зураг

нь будаж дүрслэх 2 аргыг хослуулан хэрэглэсэн байдаг. Харин бэх ашиглаж зурсан зургууд нь тухайн дүрсэлж буй зургийнхаа утга агуулгад нийцүүлэн хөвөөлөн зурахаас гадна бүх биеэр нь өнгө ялган зурсан тохиолдол ч байдаг. Зарим тохиолдолд хад чулуунд бурхад зэргийн дүрсийг сийлж гаргаад дараа нь өнгөөр ялган зурсан зураг байдаг. Ийм төрлийн дурсгал нь Монголд XVI зуунд нэвтэрсэн шарын шашны бурхны урлалтай нягт холбоотой байдаг.

2.3 Тамга, тэмдэг, бичгийн дурсгал

Байгалийн тогтцоороо байгаа хад чулууны толигор гадаргуу дээр овгийн тамга, болон тодорхой үсэг бичгийг ашиглан зос, бэх болон сийлбэрлэн гаргасан бүх төрлийн тамга тэмдэг, бичгийн дурсгалыг хамааруулна.

2.3.1 Тамга, тэмдэг

2.3.2 Бичгийн дурсгал

2.3.2.1 Түрэг

2.3.2.2 Уйгур

2.3.2.3 Кидан

Говь-Алтай аймаг. Халиун сум. Цагаан голын тамга тэмдэгийн сийлмэл зураг

Дундговь аймаг. Баянжаргалан сум. Саруулын бичигт хадны Монгол бичээс

- 2.3.2.4 Монгол
- 2.3.2.5 Тод
- 2.3.2.6 Дөрвөлжин
- 2.3.2.7 Манж
- 2.3.2.8 Согд
- 2.3.2.9 Араб
- 2.3.2.10 Перс
- 2.3.2.11 Санскрит
- 2.3.2.12 Төвд
- 2.3.2.13 Хятад

Тамга тэмдгийн бүтээгдсэн он цагийг нарийн тогтоох боломж хомс байдаг ч овгийн байгуулал задарч хувийн өмч үүссэн үед бий болсон гэж ихэнх эрдэмтэд үздэг ажээ. Харин бичиг үсгийн хувьд эртний монголчуудын бичиг үсэг үүсгэн хэрэглэж байсан үүх түүхтэй холбоотой байдаг учир бичигдсэн он цагийг тогтооход элдэв бэрхшээл учрах нь бага байдаг ажээ.

Монгол нутгаар ганц нэгээр болон хэдэн арав, зуугаар тохиолдох тамга тэмдгүүд нь ихэвчлэн хад чулууны толигор гадаргуу дээр, тал хээр тохиолдох ургаа чулуун дээр, зарим багавтар толгодын хад чулуун дээр, хавцлын ханан

дээр, агуйн хана туурга дээр сийлэгдэж, зурагдсан байдаг бөгөөд дүрслэлийн хувьд геометрийн үндсэн дүрс болох дугуй, дөрвөлжин, гурвалжин дүрсүүд түүнийг баяжуулсан олон хэлбэр дүрс байхаас гадна хожмын монголчуудын дунд үлдсэн малын тамгатай ижилсэх тамга, дүрсүүд цөөнгүй байдаг.

Хад чулуун дээрх бичиг үсгийн дурсгал нь сийлэх ба бэхээр бичих гэсэн хоёр аргаар үйлдэгдсэн байдаг байна.

Монголчууд бичиг үсэг хэрэглэж хад чулууны толигор гадаргуу зэрэг бичиг үлдээж болох хад чулуунаа түүхэн хэрэг явдлын тухай болон элдвийн ерөөл үгс сийлсэн байх нь олонтаа тохиолдоно. Ийм бичээсүүдийг Монгол бичиг, дөрвөлжин үсэг, тод бичиг зэргээр үйлдсэн байдаг. Мөн Монголчуудын зохиосон бичиг үсгээс гадна түүхэн тодорхой үед харилцаж байсан Түрэг, Уйгур, Хятан, Хятад, Манж, Согд, Араб, Перс, Санскрит, Хятад зэрэг үсэг, бичгээр бичсэн бичээсүүд ч олон бий. Ялангуяа дорно дахины шинжлэх ухааны хэл гэж нэрлэгдэж байсан Төвд үсгээр бичигдсэн шашны холбогдолтой “Ум ма ни бад ми хум” гэх мэт тарнийн үгтэй бичээсүүд цөөнгүй газарт бий.

3. БУЛШ ОРШУУЛГЫН ДУРСГАЛ

Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүс талийгаачдаа тусгай зан үйлийн дагуу оршуулж мод, чулуу, шороогоор дарсан (ан цав, агуйг ашиглан талийгаачийг оршуулсан хадны оршуулга мөн хамаарна) төрлийн булш, оршуулгууд хамаарна.

3.1 Неолитын булш

3.2 Шоргоолжин булш

3.3 Хиргисүүр

3.4 Дөрвөлжин булш

3.5 Пазырык булш

3.6 Хүннү булш

3.7 Түрэг булш

3.8 Уйгур булш

3.9 Хятан булш

3.10 Монгол булш

3.11 Хадны оршуулга

3.12 Бусад Дээрхи төрөл зүйлийн аль нэгэнд тохирохгүй бүх дурсгалын оруулна.

Монгол нутагт анх шинэ чулуун зэвсгийн үед хүмүүс оршуулга үйлдэж эхэлсэн бөгөөд хүрэл зэвсгийн үед холбогдох хиргисүүр, дөрвөлжин булш, шоргоолжин булш гэх мэт хэд хэдэн хэлбэртэй байдаг. Мөн энэ үеэс

хойш монгол нутагт аж төрж байсан эртний нүүдэлчид, Хүннү, Уйгар, Кидан, Монголчууд талийгаачдаа тусгай зан үйлийн дагуу оршуулж байв. Манай оронд байгаа булш, оршуулгууд нь ихэвчлэн уул, толгодын энгэр газар, тэгш

Өмнөговь аймаг. Сэврэй сум. Нурууны арын хиргисүүр

дэвсэг, гол мөрний ай саваар тохиолддог ба хадны оршуулга нь чулуу ихтэй уул нуруудаар байдаг ажээ.

Хүрэл зэвсгийн үеийн хүмүүс чулуугаар том хэмжээний чулуун овоолго үйлдэж, түүнийхээ гадуур хүрээ татаж олон жижиг дугуй чулуун байгууламж дагалдуулан бүтээсэн бүх төрлийн хиргисүүрийн байгууламжууд хамаарна.

Төв Азийн газар нутгаар судалгаа хийсэн археологичид энэхүү дурсгалыг дөрвөлжин булш, буган чулуун хөшөөний нэгэн адилаар хүрэл зэвсгийн үеийн томоохон соёлын төвшинд авч үздэг билээ.

Хиргисүүр нь ихэвчлэн нүдэнд үзэгдэх тэгш тал газар, гол мөрний ай сав, уул толгодын оройн дэвсэг газар, энгэр ээвэр газраар байх нь нэн элбэг бөгөөд ганц хоёр, хэдэн арваараа зэрэгцэн оршдог байна. Мөн манай орны баруун болон төвийн нутгаар хүрлийн үеийн дөрвөлжин булш, буган чулууны дурсгалуудтай хамт нэг талбайд оршиж байх тохиолдол бий.

Манай улсын нутагт явуулсан хиргисүүрийн малталгаас ихэвчлэн

Төв аймаг. Бүрэн сум. Ар Харангадын дөрвөлжин булш

хүний оршуулга бүхий ул мөр илэрсэн бол бусдаас нь мал амьтны шатаасан болон шатаагаагүй яснууд, чулуун зэвсгийн үлдэгдэл, хүрэл товруу, товч, хутга, ваар савны хагархай хэсэг зэрэг эд өлгийн зүйлс илэрч мэдэгдэж байжээ. Хиргисүүр нь голдоо хэдэн мянган чулуун дараас бүхий овоолготой, овоолгоо тойрсон чулуу эгнүүлэн тавьсан дугуй, дөрвөлжин хүрээтэй, хүрээний гадуур хэмжээгээр багавтар чулуун дараас бүхий дагуул байгууламжаас бүрддэг цогцолбор дурсгал юм. Голдуу 2-3 метр диаметртэй багавтар чулуун дараас бүхий дагуул байгууламж нь голын том овоолгын зүүн, зүүн урд талаар Эдгээр дагуул байгууламжууд нь тухайн хиргисүүрийн голын овоолгын зэргээс шалтгаалан тооны хувьд харилцан адилгүй байдаг. Хиргисүүрийн байгууламжаас адууны толгой, туурай, хүзүүний ясыг амьдчилан тавьсан ажээ. Хиргисүүрийн байгууламжийн голын чулуун дараасны зүүн урд хэсэгт буган хөшөө юм уу эсвэл нар сар сийлсэн цулгай хөшөө босгож тавьсан тохиолдол цөөнгүй илэрч мэдэгджээ.

Мөн хүрэл зэвсгийн үеийн гол дурсгал дөрвөлжин булш юм. Манай орны зүүн болон төвийн нутгаар түгээмэл орших бөгөөд жижиг толгодын орой шил, даваа хөтөл дээр ганц нэг, хоёр гурваараа тохиолдохоос гадна тэднийг гол төлөв уулын энгэр, бэл, аманд мөн тэгш талын дунд нэг дор арваас хэдэн арав хүртэл тоотой хэсэг бүлгээр тохиолдоно.

Дөрвөлжин булшийг том зузаан хавтгай чулууг эгнүүлэн дөрвөлжилөн

Төв аймаг. Эрдэнэ сум. Бишрэлтийн амны хүннү булш

газарт зоож, гадна, дотор хаяаг жижиг чулуудаар дарж бэхэлсэн байх бөгөөд зарим дөрвөлжин булш дөрвөн буландаа хашлаганаас өндөр хөшөө чулуутай байдаг. Булшнд хайрцаглан хийсэн нимгэн хавтгай чулуун авсанд хүнээ оршуулж, зарим тохиолдолд бод, бог малын зарим яс, ваар савны хагархай, ясан нумын хэсгүүд, хүрэл эдлэлүүд дагалдуулсан байдаг.

Судлаачдын дөрвөлжин булшны төрөлд оруулдаг дөрвөн тал нь дотогшоо хотгар ханатай булшийг шоргоолжин булш хэмээн нэрэлдэг. Тус булш манай орны говь талын бүс нутгаар тааралдах бөгөөд дөрвөлжин булштай ойролцоо газарт тохиолдоно. Шоргоолжин булшинд ихэвчлэн газрын хөрсөнд талийгчыг түрүүлгэ нь харуулан оршуулсан байдаг бөгөөд эд өлгийн зүйлс маш цөөн гардаг.

Монгол нутаг дахь булш оршуулгын (хадны оршуулгыг эс тооцвол) гадаад хэлбэр зохион байгуулалтаараа харилцан адилгүй байдаг. Монгол нутагт анхны төрт улсыг байгуулсан Хүннүгийн жирийн иргэдийн булш голдоо ухагдсан гэмээр ул мөртэй дугуйран хүрээлсэн чулуун дараастай байдаг бол Монголын үеийн булш оршуулгуудын хөрсөн дээрх чулуун дараасны хэлбэр зууван дугуй байдаг байна. Түрэгийн булш оршуулгууд нь ихэвчлэн дугуй хэлбэртэй чулуун дараастай, зүүн урд чигт босгосон олон тооны балбал (зэл чулуу) чулуугаараа ялгагддаг байна. Эртний булш оршуулгууд нь түүхийн тодорхой үед хүмүүсийн гараар хөндөгдөж анхны хэлбэр төрхөө алдан

Төв аймаг. Бүрэн сум. Монголын энгэрийн тахилын онгон

тоногдсон байх нь түгээмэл.

Зарим булш оршуулга маш том хэмжээтэй байх нь бий. Манай улсад байгаа Хүннүгийн үед холбогдох булш оршуулгын дурсгалыг жирийн иргэдийн, язгууртны гэж 2 ангилан авч үздэг. Язгууртны булш нь газрын хөрсөн дээр дөрвөлжлөн өрсөн чулуун өрлөгтэй, урд хэсэгтээ трапец хэлбэрийн үүдэвчтэй чулуун томоохон байгууламж байдаг. Хадны оршуулга нь ихэвчлэн санамсаргүй байдлаар хад чулууны завсар чөлөө, агуй хонгилоос илэрч олдцог ба одоогоор манай оронд нөөн тоогоор илэрч оллоод байгаа өвөрмөц дурсгал юм.

4.Тахил тайлгын байгууламж

Түүхэн тодорхой нэг үед хүмүүс талийгаачийнхаа хойд насанд нь зориулж, хийж бүтээсэн тахилын байгууламжууд, түүний бүрдэл хэсэгүүд болох хашлага, зэл (балбал) чулуу зэрэг хамаарна.

4.1 Тахилын онгон

4.1.1 Балбал

4.1.2 Хашлага чулуу

4.2 Тахилын сүмийн туурь

4.3 Шивээ

4.4 Овоо

4.5 Бусад. Дээрхи төрөл зүйлийн аль нэгэнд тохирохгүй бүх дурсгалыг оруулна.

Манай улсын нутаг дэвсгэр дээр холбогдох цаг үеийн хувьд харилцан адилгүй үед бүтээгдсэн тахилын байгууламжууд элбэг тохиолддог. Тахил тайлгын байгууламж нь манай улсын хувьд хүрэл зэвсгийн үеэс эхлэн бүтээгдсэн байдаг ба ихэвчлэн мал амьтны шатаасан болон шатаагаагүй яснууд, зарим төрлийн чулуун зэвсэг, хүрэл төмрөөр хийсэн эдлэл, сав суулган зүйлс гардаг байна.

Өмнөговь аймаг. Номгон сум. Улааны эхний шивээ

Тахилын байгууламж нь оршуулгын зан үйлийн нэг хэсэг болох боловч гадаад дотоод зохион байгуулалтаараа булш оршуулгаас ялгаатай байдаг. Гэхдээ үүнийг гаднаас нь хараад нарийн тогтоох боломжгүй бөгөөд археологийн малтлага судалгааны үр дүнгээр баталгаажуулдаг.

Манай орны нутгаар тохиолддог тахил тайлгын байгууламжууд нь булш оршуулгын ойр хавьд уул толгодын энгэр ээвэр газар, ил харагдах тэгш дэвсэг, гол мөрний ай сав зэрэг газраар ганц нэгээрээ болон хоёр гурваараа

зэрэгцсэн байдалтайгаар тохиолддог. Чулууг хэмжээний хувьд харилцан адилгүй дөрвөлжин, дугуй хэлбэрээр суулгаж үйлдсэн байдаг ба том жижиг чулуугаар голын талбайг дарсан байдаг. Тахил тайлгын байгууламжийн газрын ил мэдэгдэх хэсгийг харахад голоороо доош хонхойсон хэв шинж бараг ажиглагддаггүй бол булш оршуулгад ийм зүйл ихээр тохиолддог байна.

Мөн манай улсын нутагт ихэвчлэн Түрэгийн жирийн иргэдэд холбогдуулан үздэг тахилын онгон хавтан чулууг газарт хайрцаглан суулгаж хийсэн дөрвөлжин хашлага, зарим үед дөрвөлжилсөн хашлга дунд хөшөө чулуу босгосон байх ба түүний өмнө (зүүн талд) хүн дүрст чулуун хөшөө, уг хөшөөний өмнөөс наран ургах зүгийг чиглүүлж цувруулан зоож тавьсан балбал хэмээх зэл чулуутай тохиолддог. Харин угсаа сурвалжит язгууртны онгоныг үйлдэхдээ, өнгөлж засаад хээ угалз, амьтадын дүрс гарган чимэглэсэн дөрвөн хавтангаар хашлага босгож өмнө нь нэлээд бодитой уран хийцтэй хүн чулуу тавьж олон тооны зэл чулуу цувуулсан байдаг.

4.2 Тахилын сүм

Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүс талийгаачийн хойт насанд зориулан тодорхой хугацааны давтамжтайгаар тахил тайлга хийх газар болгон барьж байгуулсан тахилын сүмүүд хамаарна.

Манай улсын нутагт энэ төрлийн дурсгал төдийлөн олон биш боловч археологийн малтлага судалгааны явцад тахилга хийхээр зориуд барьж байгуулсан тахилын сүмүүд илэрч мэдэгддэг. Эдгээр дурсгалууд нь хүний нүдэнд танигдахаар хадгалагдаж үлдээгүй, ихэвчлэн нуранги байдалтай байдаг нь таньж мэдэхэд ихээхэн бэрхшээл учруулдаг. Манай улсад төр улсаа тогтоон аж төрж байсан Түрэг үндэстнүүд нэр цуутай хүмүүсийнхээ хойт насанд зориулан тахилга үйлддэг тахилын сүмүүдийг барьж байгуулан үлдээсний хамгийн алдартай нь өнөөгийн Архангай аймгийн Хашаат сумын Хөшөө Цайдам дахь Билгэ хааны тахилын сүм болно.

Тахилын сүмийн үлдэгдлээс тахилга үйлдэж байсан мал амьтны яс, гоёл чимэглэлийн эд зүйлс тэргүүтэн олдохоос гадна сүмийг барихад хэрэглэж байсан барилгын элдэв хэрэглэгдэхүүн олддог. Түрэгийн тахилын сүмүүдээс жишээ татан харахад энэ төрлийн дурсгал нь ганц дан тахилын сүм биш бүхэллэг цогцолбор дурсгал байдаг. Тахилын сүмийн гадуур шороо дагтаршуулан далан байгуулж түүнийхээ гадуур ус татах шуудуу ухаж гэрэлт хөшөө, хонины дүрс гарган урласан чулуун дурсгал, хүн хөшөө, балбал чулуу эс бүрдэх энэ төрлийн дурсгал нь ихэвчлэн Түрэгийн үед хамаардаг байна. Гэхдээ тахилын сүмийн үлдэгдлүүд нь Түрэгийн үед хамаарахаас гадна Хүннү,

Дундговь аймаг. Өлзийт сум. Зүүн билүүний овоо

Кидан зэрэг эртний улсуудын үед холбогдох нь ч бий.

4.3 Шивээ

Манай улсын нутагт тэр дундаа говийн бүсэд өндөр уул, толгодын орой дээр чулуу, зарим тохиолдолд заг өрж үйлдсэн байгууламжууд цөөнгүй байдгыг шивээ хэмээн нэрэлдэг. Шивээн нь хэмжээний хувьд харилцан адилгүй байх бөгөөд алсын бараа харагдах байдлаар барж байгуулсан байдаг ба зарим тохиолдолд хоорондоо харагдахуйц хэмжээтэй зайд орших нь бий.

4.4 Овоо

Хүмүүсийн байгаль дэлхийгээ хамгаалах, газар орныхоо хилийн цэсийг тогтоох зэрэгтэй холбоотойгоор чулууг овоолон босгосон бүх төрлийн овоо хамаарна.

Манай улсын нутагт түүхийн олон үед бүтээгдсэн хэдэн зуун овоо бий. Овоо нь ихэвчлэн уул толгодын алсаас харагдах оройн хэсэг, булаг шандны эх орчмоор ганц нэгээрээ байдаг ажээ.

Монголчуудын овоо босгох ёс тухайн газар нутгийнхаа уул, ус, ургамал амьтдаа хайрлан шүтэх, эрхэмлэн дээдлэх уламжлалтай салшгүй холбоотой байдаг. Мөн бурхны шашны томоохон лам нарын хойд насанд буян үйлдэх сэтгэлээр шавь нар нь овоо босгох тохиолдол цөөнгүй байжээ.

Нөгөөтэйгүүр газар нутгийнхаа хилийн цэсийг тогтоох зорилгоор уул толгодын дамнуулан овоо босгодог уламжлалтай байв. Энэ нь монголчууд Манж гүрний эрхшээлд орж газар нутгаа хэдэн хэсэг хуваалгасан тэр үеэс эхлэлтэй бөгөөд 1728 онд Орос-Манжийн хил тогтоосон гэрээ ёсоор өнөөгийн монгол хойд хил дагуу ийм овоо босгож байжээ.

Овоо нь хэмжээний хувьд харилцан адилгүй агаад дунджаар 2-10 метрийн голч хэмжээтэй байдаг. Зарим тохиолдолд овоог нарийн шургааг модоор босгосон нь бий.

Манай улсын зарим аймгийн нутгаар ойр хавь нь чөлөөтэй харагдах уулын өндөр орой дээр хавтгай чулууг өрж босгосон өндөр овоо цөөнгүй таардаг.

5. БАРИЛГА, АРХИТЕКТУРЫН ДУРСГАЛ

Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүс урт хугацаагаар суурьшиж байсан үйл ажиллагааг харуулсан үлдээсэн болон, цэргийн бэхлэлт болгон барьж байгуулсан барилга байшин, хэрмийн үлдэгдэл хамаарна.

5.1 Суурьшлын ул мөр бүхий газар

5.2 Эртний хот

5.2.1 Хүннү

5.2.2 Түрэг

5.2.3 Уйгур

5.2.4 Кидан

5.2.5 Монгол

5.2.6 Манж

5.2.7 Тодорхойгүй. Дээрхи төрөл зүйлийн аль нэгэнд тохирохгүй бүх дурсгалын оруулна.

Манай орны нутагт оршин аж төрж байсан эртний нүүдэлчин ард түмнүүд тодорхой цаг хугацаанд нэг газарт төвлөрөн суухдаа хот хэрэм байгуулан сууж байсан нь хөдөө орон нутгаар дайралдах хэмжээний хувьд харилцан адилгүй олон тооны эртний хотын үлдэгдлүүд гэрчилнэ. Эдгээр хот суурины үлдэгдлийн хамгийн эртнийх нь Хүннүгийн үед хамаардаг байна. Үүнээс хойш Түрэг, Уйгур, Кидан, Монгол, Манжийн үед холбогдох хот суурины үлдэгдэлүүд олддог.

Эртний хот хэрмийн үлдэгдлүүд нь хамрах газар нутгийн хувьд

Архангай аймаг. Цэнхэр сум. Цагаан сүмийн балгас

харилцан адилгүй байх бөгөөд нэг хоёр зуун метрээс хэдэн зуун метр байх нь олонтаа тохиолддог. Багахан хэмжээтэй хот хэрмийн үлдэгдэл нь ихэвчлэн эртний шинжтэй байдаг ба өндөр хэрэмтэй, эзлэх талбайн хувьд том хот нь харьцангуй хожуу үед холбогддог байна. Эртний хот хэрмийн үлдэгдлүүд нь тодорхой цаг үед байгуулагдаад дайн байлдааны улмаас сүйтгэгдэх устаж үгүй болох явдал цөөнгүй байсан ба түүнийг нь хожуу үед сэргээн засварлаж дахин ашиглаж байсан ул мөр манай орны нутгаас олдсон байна. Эртний хот суурины үлдэгдлүүдийн зарим нь газрын хөрсөн дээр анх барьсан байдлаа бага зэрэг алдсан ч бараг бүтнээрээ хадгалагдан үлдсэн байдаг бол зарим нь дөрвөлжин хүрээлсэн багахан дов төдийгөөр үлдсэн байдаг. Төв Азийн нүүдэлчид хот байгуулахдаа юун түүрүнд хэрэм барьж хэрмийнхээ гадуур ус татах суваг шуудуу ухдаг байжээ. Хэрмийнхээ дотор гудамж байшин барилга барьдаг байв. Энэ зохион байгуулалт нь манай орны нутагт эртний хот хэрмийн ерөнхий дүр зураг юм. Эдгээр эртний хот хэрмийн үлдэгдлийг малтан шинжихэд барилгын тоосго, дээврийн нөмрөг, тосгуур, нүүр, ваарны үлдэгдлүүд, барилгын гоёл чимэглэлийн материалууд зэрэг олон тооны барилгын хэрэглэгдэхүүн, элдэв төрлийн ваар сав суулга, хазаарын амгай, дөрөө, тэрэгний төмөр цөн, зоос, нумын наалт, сумны зэв, жадны гилбэр зэрэг эд зүйлс олддог байна.

5.3 Хэрмэн зам

Манай орны зарим нутгуудад олон км үргэлжилсэн нутгийн ардын дунд домог, түүх бүхий “Хэрмэн зам”, “Илжгэн чихт хааны зам”, “Гүнжийн зам” зэргээр нэрлэгддэг чулуу, шороогоор байгуулсан эртний байгууламж тохиолддог.

5.4 Шуудуу

Манай улсын зарим нутагт эрт үед цэрэг дайн, газар тариалан зэрэг янз бүрийн зориулалтаар газар ухаж, түүнээс гарсан шороог хажуугаар нь овоолсон бололтой хэдэн арван км үргэлжлэх байгууламж тохиолддог. Нутгийн хүмүүс үүнийг шуудуу хэмээн нэрдэг.

5.5 Сүм хийдийн туурь

5.6 Суврага

Өмнөговь аймаг. Номгон сум. Улаан эргийн хийдийн туурь

Түүхэн тодорхой цаг үед шашны хурал номын үйл ажиллагаа явуулж байсан болон мөргөл, хүндэтгэлийн үүргийг гүйцэтгэж байгаад хожим нь эвдэрч сүйдсэн, эргэж сэргээн засварлагдсан томоохон суварга, сүм хийд, түүний туурь үлдэгдлүүд хамаарна.

Сүм хийд, суварга нь монголчуудын сүсэг бишрэлийн илэрхийллийн томоохон жишээ болохынхоо хувьд оюуны болон эдийн соёлын үнэт дурсгал болдог. Манай улсад бурханы шашин дэлгэрсэн үеэс хойш хөдөө орон нутагт олон тооны сүм хийд барьж байгуулан хурал номын үйл ажиллагаа явуулж байсан ба сүм хийдийг даган хүмүүсийн төвлөрөл бий болж байв. Манай орны нутагт 1930-аад оны сүүлийн их хэлмэгдүүлэлтээс өмнө 1000 гаруй сүм хийд хурал номын үйл ажиллагаа явуулж байсан гэсэн албан бус тоо баримт байдаг. Гэвч эдгээр сүм хийд томоохон суваргыг 1937-1940 оны хооронд зориудаар эвдэн сүйтгэж үгүй хийсэн бөгөөд цөөхөн хэдэн тооны сүм хийдийг зориулалт нь өөрчлөн ашиглахаар авч үлдсэн байдаг.

Манай орны нутагт байгаа сүм хийд, суваргын үлдэгдэл нь дан ганц бурхны шашны дэлгэрсэн үеэс хойш байдаггүй бөгөөд эртний Киданчууд болон дундад эртний монголчууд ийм төрлийн дурсгал барьж байгуулж

Төв аймаг. Бүрэн сум. Зүрх уулын чулууг суварга

байсныг олон жишээнээс харж болно. Тухайлбал: Их Монгол улсын нийслэл Хархорум хотын үлдэгдлээс томоохон сүмийн туурь олдсон, Дорнод аймгийн Цагаан-Овоо сумын нутаг дахь "Барс хот" хэмээгдэх Киданы хотын үлдэгдэл дэх 5 давхар суварга гэх мэтийн дурсгалаас харж болно.

Хөдөө орон нутагт байгаа сүм хийд, суваргын үлдэгдлүүдээс элдвийн барилгын шавар болон модон материалууд, шавар бурхадын үлдэгдлүүд, ахуйн хэрэглээний сав суулга зэрэг зүйлс олдог байна.

Мөн ийм дурсгалт газруудад аж төрөх хүмүүс тухайн дурсгалтай холбоотой маш олон тооны хууч яриа, домог ярилцдаг.

5.7 Түүхэн дурсгалт байшин

Түүхэн тодорхой цаг үед баригдаж хот байгуулалт, уран барилгын түүхийн аль нэг хэсгийг төлөөлж чадах болон түүхэн үйл хэргийн бодит дурсгал болж үлдсэн, нэрт хүмүүсийн ажиллаж амьдарч байсан бүх төрлийн барилга байшин, орон сууцны барилга хамаарна.

Өнөөдөр дэлхий нийтэд барилга байшингийн түүхэн тодорхой үнэ цэнийг харгалзан үзэхээс гадна ерөнхийдөө 100 гаруй жилийн настай барилга байшинг түүх, соёлын дурсгалд хамааруулан хадгалж хамгаалдаг.

Манай улсад уран барилгын дурсгал бусад суурин иргэншилт улс түмнүүдийг бодвол харьцангуй цөөхөн боловч ХХ зууны эхэн үеийн түүхэнд холбогдол бүхий, байшин барилга өнөөгийн Улаанбаатар, Сэлэнгэ, Улиастай, Ховд зэрэг хотуудад цөөнгүй үлдэн өнөөг хүрчээ. Эдгээр дурсгалыг модоор бүтээгдэж шавраар өнгөлсөн байдаг тул цаг хугацааны эрхээр эвдэрч муудах нь их.

Манай улсын нутагт байгаа түүхэн үйл хэрэг, нэрт хүмүүсийн амьдралтай холбоотой барилга байшингууд нь тухайн цаг үеийнхээ барилгын нийтлэг хэв шинжийг илэрхийлэхээс гадна гадаад улс орны барилга байшингийн загварын нөлөөг ихээхэн тусгасан байдаг.

5.8 Агуй, оромж, түр сууц

5.9 Бусад. Дээрхи төрөл зүйлийн аль нэгэнд тохирохгүй бүх дурсгалыг оруулна.

6. ЭРТНИЙ ХӨШӨӨ ДУРСГАЛ

Түүхэн тодорхой цаг үед зан үйл, шүтлэг бишрэл, түүхэн тэмдэглэлт үйл явдалд зориулан босгосон түүх, урлагийн үнэ цэнэ бүхий бүх төрлийн хөшөө дурсгал хамаарна.

Манай улсад түүхийн олон үед холбогдох олон төрлийн хөшөө дурсгал бий. Эдгээрээс хүрэл зэвсгийн үед холбогдох буган чулуун хөшөө болон хүн чулуун хөшөө, үсэг бичиг, тамга тэмдэг сийлсэн хөшөөд болон элдэв амьтадыг дүрсэлсэн чулуун хөшөөд түгээмэл.

6.1 Буган чулуун хөшөө

Байгалийн гонзгой урт чулууг засч янзлан /зарим тохиолдолд засаагүй байдаг/ дээд хэсэгт нар сар, дунд хэсгээр буга, доод хэсгээр нь бүс, зэр зэвсэг сийлж цоолборлож гаргасан хөшөө дурсгалыг хамруулдаг.

Монгол болон хөрш зэргэлдээ ОХУ-ын Буриад, Тувагийн нутгаар 700 орчим илрээд байгаагаас манай оронд 550 орчим нь байдаг ажээ. Эдгээр буган хөшөөд нь ихэвчлэн 1-4 м өндөр, 20-50 см зузаан, 30-80 см өргөнтэй байх ба зарим хөшөөдийн ойр орчимд тооны хувьд харилцан адилгүй хэмжээтэй дугуй чулуун дараас бүхий тахилын байгууламж байдаг.

Архангай аймаг. Ихтамир сум.
Шивэртийн амны буган чулуун
хөшөө

Буган чулуун хөшөөг судалсан судлаачид уг дурсгалыг бугыг загварчилсан байдлаар дүрсэлсэн, амьтны бодит байдлаар дүрсэлсэн, амьтны дүрслэлгүй гэж ерөнхийд нь 3 ангилан авч үздэг байна. Эхний төрөлд хамаарах буган хөшөөдийн ихэнх нь Монгол болон Өвөрбайгалийн нутгаар байдаг бөгөөд бугыг дээш дүүлж байгаар загварчлан дүрсэлж сийлсэн байдаг бол 2 дахь төрөлд хамаарах хөшөөдийн гадаргуу дээр адуу, зээр, гахай, шувуу зэрэг амьтдыг бодит байдлаар дүрслэн сийлсэн байдаг ажээ. Харин 3 дахь төрлийн хөшөөд нь гадаргуу дээрээ ямар нэг амьтны дүрс байхгүй ч буган чулуун хөшөөний нийтлэг дүрслэл болох нар сар, бүс, тагнай хээ бүхий бамбай, толь, зэр зэвсгийг сийлсэн байдаг байна. Бугыг бодит байдлаар дүрсэлсэн болон дүрслэлгүй хөшөөд нь манай улсын нутаг дэвсгэрт цөөн тоотойгоор тохиолддог байна. Уг дурсгалын гадаргуу дээр дүрсэлсэн нар, зарим бүсний

дүрсийг ихэвчлэн хүрээлэн сийлсэн байдаг бол толь, кинжаал хутга, буга болон амьтны дүрсийг бүх биеийн хэсгээр нь цохин дүрсэлсэн байдаг.

Буган чулуун хөшөөг хэд хэдээр нь нэг дор босгосон байх ба дөрвөлжин булш, /зарим тохиолдолд буган хөшөөг булшны нүхэнд хана болгон хэрэглэсэн байдаг/ хиргисүүр зэрэг хүрэл зэвсгийн үеийн томоохон соёлууд зэрэгцэн оршсон цогцолбор дурсгал бүхий газар манай оронд цөөнгүй тохиолддог.

6.2 Хүн чулуу

6.2.1 Хүрэл

6.2.2 Түрэг

6.2.3 Уйгур

6.2.4 Кидан

6.2.5 Монгол

6.2.6 Тодорхойгүй Дээрхи төрөл зүйлийн аль нэгэнд тохирохгүй бүх дурсгалын оруулна.

Түүхэн тодорхой цаг үед зан үйл, шүтлэг бишрэл, түүхэн гэмдэглэлт үйл явдалд зориулан босгосон түүх, урлагийн үнэ цэнэ бүхий бүх төрлийн хөшөө дурсгал хамаарна.

Монгол улсын нутаг дэвсгэр дээр байгаа хүн чулуун хөшөөдийг бүтээгдсэн он цаг, дүрслэл, онцлогоор нь хүрэл зэвсгийн үе болон Түрэг, Монголын хүн хөшөөд гэж ялгаж авч үздэг. Түрэгийн хүн чулуун хөшөөд нь манай орны төвийн болон баруун аймгийн нутгаар элбэг тохиолддог бол Монголын хүн чулуун хөшөөд нь ихэвчлэн зүүн бүсийн аймгуудын нутгаар тохиолддог. Хүн чулуун хөшөөдөд хүний биеийн ерөнхий хэлбэрийг гаргасан нийтлэг шинжтэй байдаг боловч тухайн хөшөөг хийж бүтээсэн ард түмний ур хийц, дүрслэлийн онцлог шинжүүдээрээ ялгаатай байдаг.

Түрэгийн үеийн хүн чулуун хөшөө: Түрэгийн хүн хөшөөдөд хүний нүүрийн хэсгийг хавтгайдуу гарган нүд

Завхан аймаг. Шилүүстэй сум.
Уртын Чандманы хүн чулуун
хөшөө

хамар амыг мэдэгдэхүйцээр сийлж эрэгтэй хүнийг илтгэх сахлыг дүрсэлсэн байдаг. Баруун гартаа аяга, сав барин энгэртээ авч, зүүн гараараа бүснээс зүүсэн хутга, сэлэмний ишнээс барьсан байдалтай дүрсэлсэн байдаг. Мөн дээлийн энгэрийг ихэвчлэн буруу зөрүүлж дүрсэлсэн байхаас гадна товруун чимэг бүхий бүснээс хавтага, билүү зэргийн зүйлсийг унжуулсан байдалтайгаар дүрсэлсэн байдаг. Эдгээр нь Түрэгийн хөшөөдийн нийтлэг шинж юм.

Энэ хөшөөд нь хөдөө орон нутагт ганц хоёроор тохиолдохоос гадна томоохон тахилга тайлгын онгоны бүрэлдэхүүнд орсон байдалтайгаар тохиолддог байна. Зарим тохиолдолд Түрэгийн үеийн булш, тахил тайлгын байгууламжийн зүүн урд эгнүүлэн босгосон зэл чулуунд ч тааралддаг. Монголын үеийн хүн чулуун хөшөө: Монголын хүн хөшөөд нь Түрэгийн хүн хөшөөдийг бодвол илүү бодит дүрслэл сайтай урласан байхаас гадна

Баян-Өлгий аймаг. Сагсай сум. Битүүгийн хүн чулуун хөшөө

Сүхбаатар аймаг. Дарьганга сум. Ламтын хүн чулуун хөшөө

хүнийг исэр дээр суулгасан байдлаар дүрсэлсэн байдаг байна. Монголын хүн хөшөөнд хүнийг баруун гартаа аяга, сав барьж энгэртээ аван зүүн гараараа сандлын түшлэгийг тохойлдсон зарим тохиолдолд өвдөг дээрээ тавьсан байдлаар дүрсэлсэн байдаг.

Хөшөөнд дүрсэлсэн дээлийг ихэвчлэн зөв энгэртэй байдлаар дүрсэлж нэлээд хэлхэгэр том гэсэн санаа оруулан дүрсэлсэн байдаг нь Түрэгийн хүн чулуун эдийн хувцаснаас ялгаатай байдаг. Мөн хөшөөнд хүний толгой дээр малгай өмсгөсөн байхаас гадна дээлийн хормойн доод хэсгээр гутлын дүрсийг гаргасан байдаг. Монголын үеийн хүн хөшөөдийн өөр нэг онцлог бол маш уран нарийн аргаар жижиг дүрслэлүүдийг гаргасанд оршино. Жишээлбэл сандал исрийн хийц түүнийг чимэглэсэн хээ угалз, хүний үсний хэлбэр зэргийг гайхалтай урласан байдаг.

Монголын хүн хөшөөд нь монгол орны зүүн бүс нутагт хүний нүдэнд ил мэдэгдэх газар чулуун овоолго дээр байрладаг. Зарим тохиолдолд ойр орчиндоо ямар нэг дагуул дурсгалгүй ганцаар орших нь ч бий.

Сүүлийн үеийн судалгаагаар дээр өгүүлсэн хоёр төрөл хүн хөшөөний аль нэгтэй нь үл ижилсэн өвөрмөц хийцийн хөшөөд монгол нутгаас цөөнгүй олдож байгаа билээ. Судлаачид эдгээр хөшөөдийн хэлбэр хийц, дүрслэгдэхүүн нь Түрэгийн хүн хөшөөдийн дараа үеийн шинжийг агуулсан гэж үзээд Уйгарын үед холбогдуулж байна. Ийм хөшөөд нь ихэвчлэн хоёр гараараа сав барьж цээжиндээ авсан байдалтай дүрслэгдсэн байх бөгөөд элдвийн зэр зэвсгийн дүрслэлгүй байх ажээ. Мөн хөшөөний толгойд дүрсэлсэн малгай нь Түрэг, Монголын хөшөөдийн алинтай н нь ч ижилсэх шинжгүй байна.

Мөн Булган аймгийн Сэлэнгэ сумын Ингэт толгойн өвөрт байх нэгэн хүн хөшөөг судлаачид Киданы үед холбогдуулан үздэг. Энэ хөшөөний гол онцлог нь хувцасны дүрслэлд байх бөгөөд их хэлхэгэр дээлийг өргөн ханцуйтайгаар дүрсэлж, оройн хэсэгт үсгийг овоолон боож малгайгаар дарсан байдалтай дүрсэлжээ. Энэ шинж нь Киданчуудын дунд өргөн дэлгэрсэн бомбын шашны хувцас хэрэглэлтэй адил байдаг ажээ.

6.3 Тамга тэмдэгтэй хөшөө чулуу

Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүсийн байгалийн чулууг засч янзлан гадаргуу дээр нь ямар нэг тамга тэмдэг сийлж үлдээсэн хөшөөд хамаарна.

6.4 Гэрэлт хөшөө

Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүсийн том чулууны дөрвөн талыг тэгшлэн засаад, яст мэлхийн хэлбэртэй суурь дээр тогтоон эртний түрэг, хятад бичээс бичсэн сүрлэг хөшөөд хамаарна.

Ихэнх гэрэлт хөшөөд манай улсын төв ба баруун аймгийн нутагтаас

илэрч олддог. Хөшөөний бичээсийн агуулгаас он цаг нь тодорхой байдгаас хэзээ хэнд зориулан босгосон нь мэдэгддэг. Түргийн үеийн язгууртаны гэрэлт хөшөөд хүн чулуун хөшөө, чулуун хавтан, амьтадын дүрстэй хөшөөд, зэл чулуу зэргийг нэг дор багтаасан цогцолбор байдалтай байдаг бол уйгурын үеийн гэрэлт хөшөө дангаар байдаг онцлогтой. Мөн ийм гэрэлт хөшөө босгох уламжлал Монголын эзэнт гүрний үед ч байсан бөгөөд энэ үед холбогдох томоохон суурин газар, хүрээ хийд болох Эрдэнзуугийн хэрмэн дотор байдаг. Хожим шарын шашин дэлгэрэх үед зарим гэхрэлт хөшөөд дээр төвд, ланз үсэг сийлсэн цөөнгүй тохиолдоно.

6.5 Амьтны дүрслэлтэй хөшөө

Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүсийн амьтан эрхэмлэх зан үйлтэй холбоотойгоор байгалийн чулууг засч янзлан амьтны дүрс гарган урлаж хийсэн чулуун дурсгалууд хамаарна.

Манай улсын нутагт энэ төрлийн дурсгал цөөнгүй тохиолддог бөгөөд харилцан адилгүй цаг хугацаанд бүтээгдсэн ч дорнын ард түмнүүдийн эрхэмлэдэг амьтнаа урлах нийтлэг шинжийг агуулсан чулуун арслан, яст мэлхий, хонь зэрэг дурсгалууд байдаг. Гэхдээ эдгээр дурсгалууд нь томоохон цогцолбор дурсгалын бүрэлдэхүүнд бүтээгдсэн байдгаараа онцлогтой. Чулуун арслангийн хувьд томоохон сүм хийд, хэрмийн хаалганы хоёр талд элдэв муу бүхнээс сэргийлэх гэсэн санааны илэрхийлэл болон байрладаг бол чулуун мэлхий нь урт удаан нас, энх амгалангийн илэрхийлэл болон хот суурины орчим бүтээгдсэн байдаг.

Чулуун хонь нь ихэвчлэн Түрэгийн үеийн цогцолбор дурсгалын бүрэлдэхүүнд багтдаг.

Чулуун хонь, мэлхий зэрэг дурсгалыг амьдчилан урлаж байсан нь хөдөө орон нутгаар тохиолдох энэ төрлийн дурсгалын гадаад төрх байдлаас

Увс аймаг. Хяргас сум. Да лам
Цэрэнчимэдийн гэрэлт хөшөө

Архангай аймаг. Булган сум. Хошготын хөшөө чулуу

харахад илэрхий байдаг. Эдгээр дурсгалыг хөлөө эвхэн хэвтэж толгойгоо өргөсөн байдалтай урласан байдаг бол чулуун арсланг сүр бараа оруулсан загварчлан суугаа байдлаар урладаг байжээ. Манай орны нутагт байгаа энэ төрлийн дурсгалууд нь үл хөдлөх дурсгалын үл хөдлөх дурсгалын хүрээнд хамрагддаг боловч зарим тохиолдолд анхны байрлалаасаа зөөгдөх зэргээр түүхэн үнэ ач холбогдлоо алддаг эмзэг дурсгал болно.

6.7 Цулгуй хөшөө

Байгалын чулууг засаж янзлалгүйгээр ямар нэгэн түүхэн үйл явдал, зан үйл, шүтлэг бишрэлийн агуулгатай босгосон хөшөө чулуудыг хамааруулна.

6.8 Бусад. Дээрхи төрөл зүйлийн аль нэгэнд тохирохгүй бүх дурсгалын оруулна.

7. ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН УЛ МӨР ХАДГАЛСАН ДУРСГАЛТ ГАЗАР

7.1 Төмөрлөг боловсруулалтын ул мөр

Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүсийн төмөрлөг олзворлож байсан уурхай болон түүнийг боловсруулж байсныг гэрчлэх ул мөр бүхий дурсгалт газрууд хамаарна. Төв Азийн өргөн уудам нутаг дээр эдүгээгээс тав гаруй мянган жилийн тэртээ төрж байсан хүмүүс хүрлийг гарган авч амьдрал ахуйдаа хэрэглэж эхэлжээ. Эртний хүмүүс хүрлийн агууламжтай хүдрийг уулын салхи ихтэй онги хөтөл дээр овоолон салхин талаас нь илч ихтэй мод, нүүрсны галаар хөөлгөн гарган авдаг. Үүнийг Монголын түүхэнд “Бух дарах арга” хэмээдэг. Манай ард түмэн төмөрлөгийн агууламжтай орд газрыг таньж мэдэн агуулагдах баялагийнх нь нэрээр нэрлэж ирсэн түүхэн уламжлалтай билээ. Тухайлбал Эрдэнэт, Оюу толгой, Төмөртэй, Зэст, Оюут, Эрдэнэхайрхан гэх мэт нэртэй газар орноос баялаг агууламжтай орд газрууд илэрдэг.

Өгүүлэн буй дурсгалт газар ихэвчлэн хөрсөн дороо төмөрлөгийн агууламжтай уулархаг газраар тохиолддог байна. Манай орны баруун, төв, өмнөд бүс нутгуудаас ийм төрлийн дурсгалт газар илэрч олоод байгаагаас дурдвал Өмнөговь аймгийн Ханбогд сумын Оюу толгойн эртний зэсийн уурхай гэх мэт газруудыг нэрлэж болно.

Төмөрлөг олзворлож байсан эртний уурхайн болон түүнийг боловсруулж байсныг гэрчлэх ул мөр бүхий дурсгалт газрууд нь ихэвчлэн төмөрлөгийн агууламжтай орд газруудтай давхцан оршдог учир уул, уурхайн зориулалтаар ашиглах газарт орж устгагдах аюултай байдаг.

7.2 Шавар боловсруулалтын ул мөр

Тодорхой түүхэн цаг үед хүмүүсийн шавраар ахуйн хэрэгцээний сав суулга, барилгын хэрэглэгдэхүүн зэрэг эд зүйлс хийж байсан болон хийсэн зүйлсээ шатаан боловсруулж байсан ул мөр бүхий дурсгалт газрууд хамаарна. Энэ төрлийн дурсгалт газар манай оронд олон биш илэрч мэдэгдээд байгаа боловч бидний өвөг дээдсийн түүх, соёл, аж ахуйн хөгжлийн талаар үнэтэй мэдээлэл агуулсан байдаг билээ.

Шавар бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж байсан газар нь ихэвчлэн шатаах зуух хэлбэрээр илэрч мэдэгддэг ба тэндээс шатаасан болон түүхий барилгын дээврийн тосгуур, нөмрөг, нүүр, вааруудын үлдэгдэл, тоосго, шавар ваар, сав суулганы хагархай хэсгүүд зэрэг олддог байна. Судлаачид хүрэл зэвсгийн түрүү үеэс буюу одоогоос 5-4 мянган жилийн тэртээгээс шавар сав суулгаа шатааж бэхжүүлэх арга технологийг Төв Азийн нүүдэлчин ард түмнүүд эзэмшсэн хэмээн тэмдэглэсэн байдаг. Шавар бүтээгдэхүүний шаварлагийн найрлага, хэлбэр хийц, бат бөх байдал зэрэг нь тухайн бүтээгдэхүүний цаг хугацааг тодруулах баримт болохоос гадна ямар ард түмний хийж бүтээсэн дурсгал болохыг гэрчлэх баримт болдог байна.

Энэ төрлийн дурсгалт газрууд нь хамрах газар нутгийн хувьд их талбай эзэлдэггүй бөгөөд ихэвчлэн хот хэрмийн ойролцоо, томоохон гол мөрний шаварлаг хөрсийг даган байрладаг. Гэхдээ энэ төрлийн дурсгалт газруудын ашиглалтын байдал нь цаг зуурын шинжтэй байх нь их байдаг. Их Монгол улсын нийслэл Хархорум хотын үлдэгдлийг малтан шинжлэх явцад барилгын материал шатааж байсан зуух илэрч олдсон бөгөөд энэ нь байнгын үйл ажиллагаатай байсан байна.

7.3 Газар тариалангийн ул мөр

Түүхэн тодорхой цаг үед хүмүүсийн газар хагалж, суваг шуудуу татах зэргээр тариалан эрхэлж байсныг гэрчлэх ул мөр бүхий газар нутаг хамаарна. Манай орны газар нутаг дээр эрт цагаас аж төрж ирсэн нүүдэлчин түмэн мал аж ахуй голлон эрхлэхийн зэрэгцээ газар тариаланг томоохон гол мөрний сав дагуух үржил шим бүхий газраар тариалан эрхэлж байсан нь сурвалжийн болон археологийн хэрэглэгдэхүүнээр гэрчлэгддэг. Судлаачид Төв Азийн бүс нутагт шинэ чулуун зэвсгийн үеэс буюу эдүгээгээс тав гаруй мянган жилийн тэртээгээс зээтүүт тариалангийн эх үүсвэр тавигдсан гэж үздэг байна. Гэвч эх газрын эрс тэрс уур амьсгалтай монгол нутагт газар тариалан эрчтэй хөгжиж чадаагүй ажээ.

Хүмүүсийн газар тариалан эрхэлж байсныг гэрчлэх ул мөр бүхий газрын хөрс нь тодорхой нэгэн цагт хүний гараар шулуун тууш хэдэн зуун мөр гарган хөндөгдсөн байдаг учир таньж мэдэхэд хялбар байдаг. Зарим тариан талбай руу томоохон гол мөрнөөс суваг шуудуу татаж усжуулсан байдаг. Манай оронд тохиолдож байгаа эртний хүмүүсийн тариа тарьж байсан талбайнууд нь ихэвчлэн Орхон, Сэлэнгэ, Туул, Хэрлэн, Онон, Ховд, Буянт зэрэг томоохон гол мөрний ай саваар байдаг. Гэхдээ эдгээр тариан талбайнууд нь бүгдээрээ нэг цаг үед холбогдохгүй учир хэлбэр хэмжээ, ил мэдэгдэх шинж зэргээрээ харилцан адилгүй. Жишээлбэл эртний шинж бүхий тариан талбайнууд нь хөрсөн дээрх ихэд баларсан мөрний шинжээрээ танигддаг бол хожуу үед холбогдох хагалсан тариан талбай нь харьцангуй дээрх шинж нь тод байдаг.

Тариалан эрхэлж байсан газарт томоохон гол мөрнөөс суваг шуудуугаар дамжуулан ус татаж тариалангийн талбайгаа усжуулж байсан ул мөр их байдаг.

7.4 Чулуу олзворлолтын ул мөр

8. ПАЛЕОНТОЛОГИЙН ДУРСГАЛТ ГАЗАР

8.1 Кембрийн өмнөх цаг үе буюу архей протерозойн эриний олдворт газрууд

8.1.1 Стратиграфийн тулгуур зүсэлт газрууд

8.1.2 Урьд кембрийн амьтны олдворт газрууд

Тайлбар: Кембрийн өмнөх цаг үеийн судалгаа буюу бактерийн палеонтологийн судалгаатай холбоотой олдворт газрууд /2500-540 сая жилийн өмнөх/

8.2 Палеозойн эриний амьтан ургамлын олдворт газрууд

8.2.1 Далай тэнгисийн амьтны олдворт газрууд, тулгуур зүсэлтүүд

8.2.1.1 Мөр хөлтөн

8.2.1.2 Далайн шүр

Тайлбар: Палеозойн эриний амьтан ургамлын судалгаа буюу эртний далай сав газрын амьтан ургамлын судалгааны олдворт газрууд юм /540-250 сая жилийн өмнөх/

8.3 Мезозойн эриний амьтан ургамлын олдворт газрууд

8.3.1 Нуур усны амьтан ургамлын олдворт газрууд, тулгуур зүсэлтүүд

8.3.1.1 Ургамлын дардас

8.3.1.2 Чулуужсан мод

8.3.1.3 Эртний загас

8.3.1.4 Дун хясаа

8.3.2 Эх газрын амьтан ургамлын олдворт газрууд, тулгуур зүсэлтүүд

8.3.2.1 Үлэг гүрвэл

8.3.2.2 Үлэг гүрвэлийн өндөг

Тайлбар: Мезозойн эриний амьтан ургамлын судалгаа буюу эртний эх газрын ноёлогч бүлгүүдийн гол цөм олдож судлагдаж байгаа олдворт газрууд /250-65 сая жилийн өмнөх/

8.4 Кайнозойн эриний амьтан ургамлын олдворт газрууд, тулгуур зүсэлтүүд

8.4.1 Эртний хөхтөн амьтдын олдворт газрууд

8.4.2 Хөхтөн

Тайлбар: Кайнозойн эриний амьтан ургамлын судалгаа буюу эртний хөхтөн амьтад /сүүн тэжээлтэн/-ын олдворт газрууд /65-1,8 сая жилийн өмнөх/

III БҮЛЭГ

Компьютерийн тухай ерөнхий ойлголт

Бүртгэлийн програм дээр ажиллахад зайлшгүй мэдэж байвал зохих компьютерийн үндсэн ойлголтууд хүргэж байна.

Компьютерийн гар (Keyboard)

Хэрэглэгчийн мэдээлэл оруулах үндсэн хэрэгсэл нь компьютерийн гар юм. Компьютерийн арны товчлууруудыг үндсэн 4 бүлэгт хувааж болно.

1. Үндсэн товчлуур
2. Курсор удирдах товчлуур
3. Тоон товчлуур
4. функциональ товчлуур

Компьютерийн гарны Ctrl, Alt, Shift товчлуурууд бусад товчлууруудтай хослон хэрэглэгддэг учир эдгээр товчлууруудыг дарсан хэвээр бусад товчлууруудыг дарах ба Ctrl+O (товчлуурын хослолоор файл нээх) гэж тэмдэглэн, Alt товчлуурыг дараад нэмж “O” товчлуурыг дар гэсэн санааг илэрхийлнэ. Shift товчлуурыг дарсан хэвээр аль нэг үсгийн товчлуурыг дарахад том үсэг бичигдэнэ.

Мөн Caps Lock товчлуурыг идэвхжүүлбэл том үсгийн горимд шилжих болно. Num Lock товчлуур идэвхтэй байвал тоон товчлуураас тоо оруулж болно. Num Lock товчлуур идэвхгүй бол эдгээр товчлуурууд чиглэлийн

товчлуурын үүрэгтэй болно.

Компьютерийн гарны зарим товчлуурын үүрэг:

- Esc - өгсөн командыг цуцлана
- Home - мөрийн эхэнд
- End- мөрийн төгсгөлд
- Page Up - өмнөххуудсанд шилжүүлэх
- Page down - дараагийн хуудсанд шилжих
- Delete - дараагийн тэмдэгтийг устгах
- Insert- оруулах
- Back Space - өмнөх тэмдэгтийг устгах

Түгээмэл хэрэглэгддэг зарим командуудыг гараас товчлууруудын хослолоор хялбархан гүйцэтгэж болно. Жишээ: баримт шинээр үүсгэх – Ctrl+N, файл нээх – Ctrl+O, хадгалах – Ctrl+S, хуулах- Ctrl+C, буулгах – Ctrl+V, нэр өгч хадгалах – Ctrl+Shift+S, дараагийн цонхонд шилжих –Alt+Tab, хэвлэх – Ctrl+P зэрэг олон командууд байдаг.

Санамж: Бичвэр дээр cut, copy, paste үйлдлийг компьютерийн гарнаас Ctrl+X, Ctrl+C, Ctrl+V товчны хослолоор хийх нь хулгана ашиглаж хийхээс хавьгүй хурдан байдаг.

Компьютерийн хулгана (Mouse)

Компьютерийн хулгана заагчийн үүрэг гүйцэтгэнэ. Мөхлөгт ба оптик гэсэн хоёр төрлийн хулгана байдаг. Зөөврийн компьютерийн хулганыг гарын хэсэгт байрлуулсан байдаг боловч ердийн хулганыг залган хэрэглэх боломжтой байдаг.

Дэлгэц дээгүүр хөдөлж байгаа сумыг заагч гэнэ. Заагчийг ашиглах команд, командын хэрэгсэл дээр байрлуулахад тэр хэсэг нь сонгогдоно. Сонгогдсон командыг зүүн товчлуурын нэг товшилтоор биелүүлдэг бол файл нээхдээ зүүн товчлуурыг дараалан хоёр товшино. баруун товчлуурыг файл болон бичвэр, зураг зэрэг объектыг зөөх, хуулах, төлөв байдлыг нь харах зэрэг үйлдэл гүйцэтгэхдээ нэг товшино. Голын товчлуурыг хайлт хийхэд файл хавтас эргүүлэн хуудсыг гүйлгэн үзэж болно.

Файл, хавтасны тухай ойлголт

Компьютерийн мэдээллийг зохион байгуулах хадгалах

Компьютерт мэдээлэл хадгалах үндсэн нэгж нь файл юм. Файл нь файлын нэр (File name), файлын өргөтгөл (extension) гэсэн хоёр хэсгээс тогтоно. Файлын өргөтгөл ихэвчлэн 3 үсгээс бүтсэн байдаг. Файлуудыг төрөлжүүлэн бүлэглэж хавтас (Folder) үүсгэнэ. Жишээ нь: үйлдлийн системийн файлуудыг “Windows” хавтсанд хадгална.

Хавтсан дотор хавтас үүсгэн дэд фолдер (subfolder) болгон хадгалах нь баримт бичгийг эмх цэгцтэй хадгалахад тустай. Хулганын зүүн товчоор нэг товшилт хийн хавтсыг нээж болно.

Файлууд өргөтгөлөөрөө ялгагдана. *.doc – MS word програмын файлууд, *.xls – MS Excel програмын файлууд, *.txt – Шууд уншигдах файлууд (ихэвчлэн NotePad, WordPad програм дээр уншигдана), *.ppt – MS Power Point програмын файлууд, *.com – Үйлдлийн системийн орчинд шууд ажилладаг файлууд, *.exe – Үйлдлийн системээс шууд ажиллах файлууд, *.dll - Windows-ийн үйлдлийн системийн болоод тохируулгын файлууд.

Файлын хэмжээ нь түүнд ямар хэмжээний мэдээлэл агуулагдаж байгааг заана. Файлын хэмжээ мэдээллийн хэмжих нэгж болох KB, MB, GB -аар илэрхийлэгдэнэ.

Ноутбүүк (Зөөврийн компьютер) ашиглах тухай

Зөөврийн ноутбуук компьютерийн батерейны хугацааг хэрхэн уртасгаж болох талаар хүргэнэ. Мэдээж батерейны үйл ажиллагаа түүний цэнэг хадгалах багтаамжийн тогтоосон хэмжээ, ноутбуукт агуулагдах дотоод эд ангийн хүчин чадлаас шууд хамааралтай боловч доорх зөвлөмжүүдийг дагаснаар батерейныхаа ажиллагааг бага ч гэсэн хугацаагаар уртасгах боломжтойг мэдэхэд илүүдэхгүй.

Дефрагментлэж байх

Хатуу дискээ та байнга дефрагментлэж байх нь батерейны ажиллагааг уртасгах чухал нөлөөтэй. Учир нь батерей нэлээд иддэг эд ангиудын тоонд хатуу диск зүй ёсоор орно. Диск хэдийчинээ бага ажиллана, төдийчинээ батерейнд хэмнэлттэй. Дискний унших толгой фрагментлэгдсэн өгөгдлийг хайж дискийг удаан хугацаагаар ашиглах ба тэр хэмжээгээр батерейны цэнэг хорогдоно гэсэн үг.

Тиймээс дискээ байнга дефрагментлэж доторх тасарсан өгөгдлийг нэгтгэж байх нь бүтээмжийг өсгөөд зогсохгүй эцсийн дүндээ батерейг чинь хэмнэх нь байна. (Мэдээж энэ үйлдлийг үндсэн тэжээлд холбосон үед гүйцэтгэх нь ойлгомжтой!)

Дэлгэцийн гэрэлтэлтийг бууруулах

Ихэнх ноутбуукууд дэлгэцийн гэрэлтэлтээ бууруулах боломжтой байдаг. Зарим нь бүр процессор түүний хөргүүрийн бүтээмжийг өөрчлөх боломжтой ч байна. Энэхүү гэрэлтүүлэг, процессор, ашиглагдаж буй хөргүүрийн чадал заргийг бууруулах нь батерейны чинь ажиллагааны хугацааг зохих хэмжээгээр уртасгана.

Давхар ажиллаж программын тоог цөөлөх

iTunes, Desktop Search гэх мэт ер нь процессорыг зохих хэмжээгээр ачаалж буй онц шаардлагагүй ямар ч программыг хааж байх. Нэгэнт процессор ачаалалтай байна гэдэг нь батерейг чинь тэр хэмжээгээр иднэ гэсэн үг.

Нэмэлт devices-ыг унтраах

Ноутбуукны батерейгээр цэнэг авч ажиллах USB төхөөрөмж device (үүнд хулгана & WiFi адаптер гэх мэт)-ийг ашиглаагүй үед салгах, унтраах.

RAM нэмэх

Санах ойн хэмжээг өсгөх нь бүтээмжийг өсгөөд зогсохгүй батерейг хэмнэхэд чухал нөлөөлнө. Учир нь үйлдлийн систем физикал санах ойгоос давсан том хэмжээний программыг ачаалах үед хатуу дискэн дээр нөөцөлсөн виртуал санах ойг ашиглаж эхлэх ба тэр хэмжээгээр дээр өгүүлсэнчлэн хатуу диск нь батерейн цэнэгийг “идэж” эхлэх юм.

CD/DVD биш хутуу дискиг ашиглах

CD/DVD уншигч нь хатуу дискээс хамаагүй илүү цахилгаан зарцуулалттай. Тиймээс байнга ашигладаг CD/DVD-гээ виртуал диск болгон хатуу дискэн дээрээ хадгалж авах нь зүйтэй.

Батерейн контактийг цэвэр хадгалах

Ноутбуук компьютер болон батерей хоёрын цэнэг дамжуулалцах металл контактыг цэвэрлэгээний спирт шингээсэн даавуугаар байнга цэвэрлэж байх. Ингэснээр цэнэг алдагдалгүй үр дүнтэй дамжуулагдах болно.

Батерейгээ арчлах

Цэнэглэгдсэн батерейг удаан хугацаагаар ашиглахгүй орхихоос зайлсхийх хэрэгтэй. Мөн Li-On төрлийн батерейг суутал нь цэнэг алдуулах нь сайн биш.

Hibernate-ийг standby-ийн оронд хэрэглэх

Хэдийгээр ноутбуукийг standby горимд оруулах нь зарим талаар цахилгаан хэмнэх, мөн нэн даруй ажлын горимд оруулах давуу талтай байх

боловч ноутбуукийг батерейгаар ашиглаж байгаа үед hibernate горимыг ашиглах нь зүйтэй. Hibernating горим нь таны ажиллаж байх үеийн тохируулгыг хадгалахын зэрэгцээ компьютерийг бүрмөсөн унтраадгаараа цахилгаан хэмнэлтийн хувьд standby горимоос хамаагүй илүү.

Ажиллагааны температурыг бууруулах

Таны ноутбуук халалт ихтэй ажиллах тусам энергийн алдагдал их байна. Тиймээс ноутбуукээ шууд нарны тусгалгүй газар, тэгш гадаргуу дээр байрлуулж ажиллуулахын зэрэгцээ процессорын хөргөх системийн нүх сүвийг элдвийн зүйлээр хааж бөглөхөөс болгоомжлох хэрэгтэй.

Power options-ийг тохируулах

Үйлдлийн системийн Control panel тохируулгаас ‘Power Options’ цэс рүү орж ажиллагааны үе дэх батерейд зориулсан цахилгаан зарцуулалтыг тохируулах. (‘max battery’ for maximum effect” тохируулгыг сонгох).

Ноутбуукээ зөв ашиглах

Үүнд зарим программ эцсийн дүндээ батерейд өөр өөрөөр нөлөөлдгийг мэдэх хэрэгтэй. Жишээ нь email шалгах, word дээр ажиллах зэрэг үйлдлүүд нь тоглоом тоглох болон DVD кино үзэхээс харцангуй бага цахилгаан зарцуулна. Тиймээс батерейгээр ажиллаж буй үед та өөрөө ухаалгаар хэрэглээгээ тохируулах зүйтэй байна.

Зөөврийн хард диск ашиглах заавар

Зөөврийн хард диск ашиглаж чухал шаардлагатай файлуудаа хувиан хадгалах нь мэдээллийн аюулгүй байдлыг сайжруулахад чухал ач холбогдолтой. Зөөврийн хард дискиг хэрхэн эвдрэл гэмтэлгүй аюулгүй ажиллуулах талаар доорх заавартай анхааралтай танилцана уу.

Зөөврийн хардыг тэгш гадаргуу дээр тавьж байх

Зөөврийн хард дээр суух эсвэл түүн дээр хүнд зүйл тавьж болохгүй.

Энэ нь хардны гадаргуу гэмтэх цаашлаад дотоод эд ангийг эвдрэлд хүргэж болно.

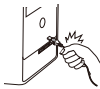
Зориулалтын дата кабель хэрэглэх

Зориулалтын бус кабель ашиглах нь хард буруу ажиллах цаашлаад эвдрэлд хүргэж болно.

Дата кабелийг хүчтэй нугалж, дээр нь хүнд зүйл тавьж болохгүй.

Дата кабель гэмтвэл хард буруу ажиллах цаашлаад эвдрэлд хүргэж болно.

Дата кабелийг салгахдаа хүчтэй татаж болохгүй

Энэ нь дата кабелийг гэмтээхээс гадна хардыг ч гэмтээж болно.

Доргилт

Зөөврийн хард нь жижигхэн авсаархан учир унагаж доргиох магадлалтай байдаг. Иймд зөөж авч явахдаа анхаарал болгоомжтой байх хэрэгтэй. Хүчтэй унагаж, доргиох нь хард дээр байгаа мэдээлэл гэмтэх цаашлаад төхөөрөмжийг эвдрэлд хүргэж болно.

Чийгтэй орчин

Чийгтэй орчинд ашиглах нь цахилгааны гэмтэл үүсэх эрсдэлийг дагуулдаг. Мөн чийгтэй газар удаан хугацаанд хадгалах нь доторх эд анги зэвэрч гэмтэх эрсдэлтэй.

Соронзон

Соронзон объект зөөврийн хард дээрх файлыг гэмтээх аюултай. Иймд хардыг соронзон объектоос хол байлгах хэрэгтэй.

Чухал хэрэгцээт файлуудаа өөр эх үүсвэрт байнга хувилж хадгалах

Чухал хэрэгцээт файлуудаа 2 болон түүнээс олон эх үүсвэрт хувилж хадгалах хэрэгтэй. Энэ нь таныг болзошгүй эрсдэлээс хамгаалах болно.

Вирусыг тогтмол шалгаж бай

Вирусны эсрэг програмаар вирусыг тогтмол шалгаж байх нь элдэв хортой вирус таны файлыг гэмтээхээс сэргийлэх болно.

Цэвэрлэх

Цэвэрлэгээний шингэн ашиглаж цэвэрлэж огт болохгүй.
Цэвэрлэгээний бодисыг бүтээгдэхүүнрүү шууд цацаж болохгүй.

Хүүхдээс хол байлга

Хард болон түүний дагалдал хэрэгслийг хүүхдэд ойр байлгах нь гэмтэх эрсдлийг дагуулна.

Хардыг зориулалтын дагуу салга!

Хардыг компьютерээс салгахдаа үргэлж Safety Remove Hardware -ийг ашиглаж бай. Ингэж зориулалтын дагуу салгаагүй зөөврийн хард эвдрэх эрсдэл өндөр байдаг.

IV БҮЛЭГ

ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСАГЛЫН ҮЗЛЭГ, ТООЛЛОГЫН БҮРТГЭЛИЙН RICH 3.0 ПРОГРАМЫГ АШИГЛАХ ЗААВАР

Registration of Immovable Cultural Heritage (RICH) 3.0 нь 2015 онд улс орон даяар зохион байгуулах түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын үзлэг тооллогын дүнг нэгтгэн боловрсуулж цахим мэдээллийн сан үүсгэх, мэдээлэлд дүн шинжилгээ хийх зорилготой систем буюу програм хангамж юм. Энэхүү програм нь Соёлын өвийн төвөөс 2009 онд боловсруулсан Үл хөдлөх дурсгалын бүртгэлийн RICH 1.0 програмд суурилан хөгжүүлсэн бүртгэлийн систем юм.

RICH 3.0 програм хангамжид үл хөдлөх дурсгалыг бүртгэж оруулсны дараа мэдээлэлд хялбараар дүн шинжилгээ хийж болно. Жишээлбэл:

- Архангай аймгийн Тариат суманд хэдэн үл хөдлөх дурсгал байна вэ? Үүнээс хэд нь хөшөө дурсгал? Хэд нь булш оршуулгын дурсгалт газар вэ? Хэд нь хадны зургийн дурсгалт газар вэ? г.м
- Завхан аймгийн хэмжээнд байгаа ухагдаж тоногдсон булш оршуулгын дурсгалын тоо, жагсаалт гаргах.
- Улсын хэмжээнд байх нэн яаралтай сэргээн засварлах шаардлагатай дурсгалын жагсаалт гаргах г.м

Програм хангамжийн технологи

Бичигдсэн технологи: Windows Presentation Foundation (WPF)

Програмчлалын хэл: VB, C#

Өгөгдлийн бааз: Microsoft SQL Server 2008 Express

Microsoft Framework: Version 4.0

Системийн техник хангамжийн шаардлага

Operation system: Windows 7, 8

CPU: Core i5, 2.14Ghz

C дискний сул зай: 100MB

RAM: 1 GB

Display resolution: 1366 x 768 болон түүнээс дээш

Optical drive: DVD Rewritable

4.1 Програм суулгах

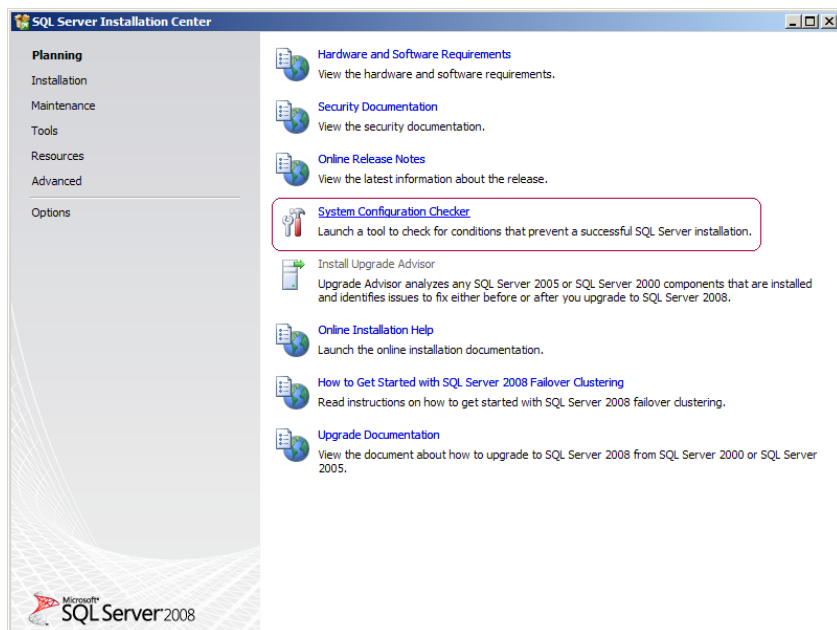
4.1.1 SQL Server 2008 Express суулгах

SQL Server 2008 Express суулгахад .NET Framework 3.5 SP1 суусан байх ёстой. Хэрэв таны системд .NET Framework 3.5 SP1 суугаагүй бол <http://go.microsoft.com/fwlink/?LinkId=120550> линкээс үнэгүй татаж авч болно.

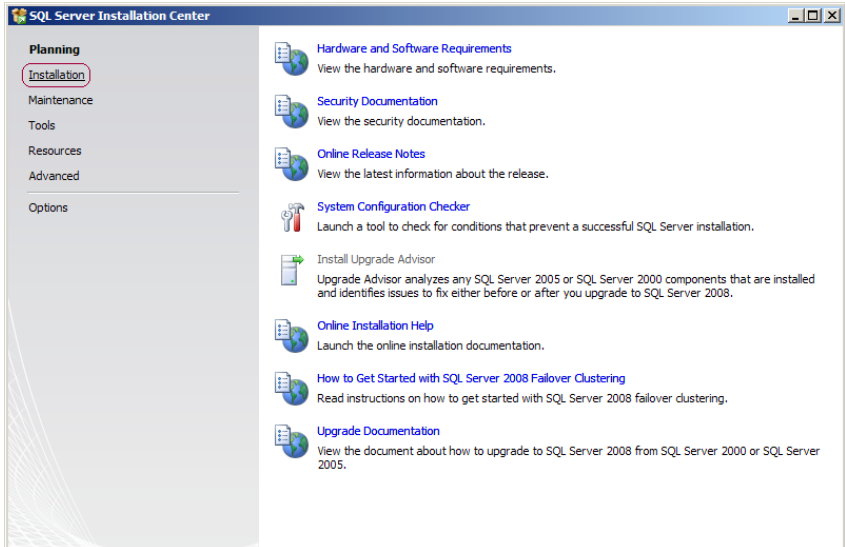
SQL Server 2008 Express суулгахад Windows Installer 4.5 суусан байх ёстой. Хэрэв таны системд Windows Installer 4.5 суугаагүй бол <http://go.microsoft.com/fwlink/?LinkId=123422> линкээс үнэгүй татаж авч болно.

SQL Server 2008 Express суулгахад бэлэн болмогц доорх зааврын дагуу суулгана.

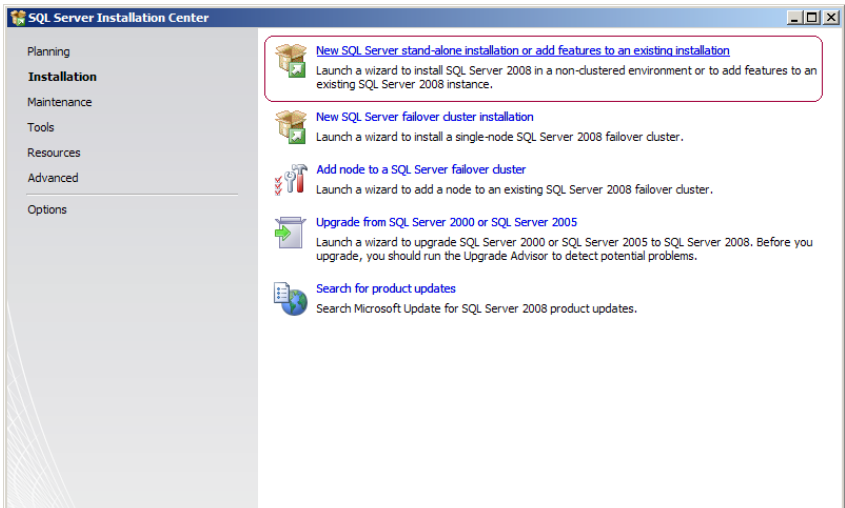
1. SQLEXP_x64_ENU.exe файлыг ажиллуулна.
2. “SQL Server Installation Center” цонхноос “System Configuration Checker”-ийг сонгож таны систем SQL 2008 Express суухад бэлэн эсэхийг шалгаж болно.

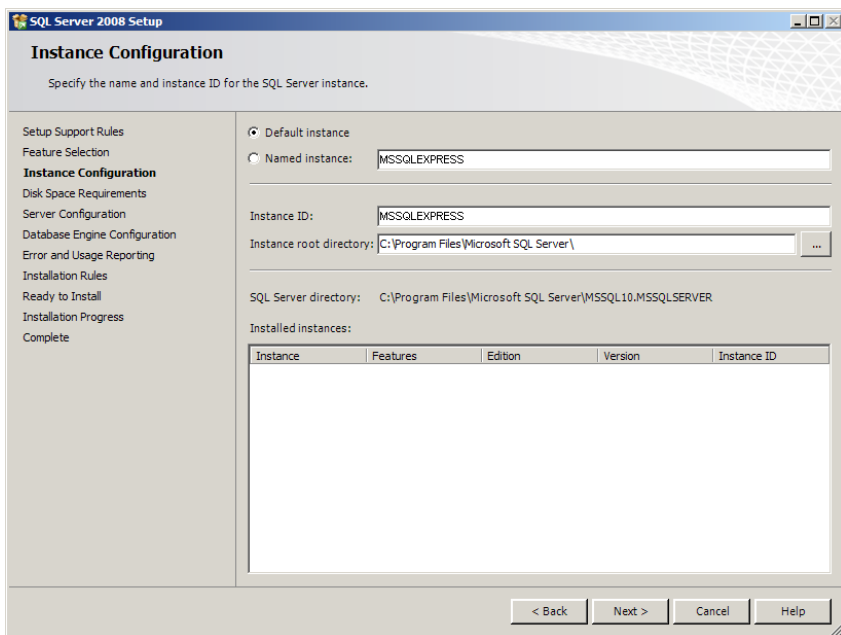
3. “System Configuration Checker“-ээс SQL 2008 Express суулгаж болохыг баталгаажуулсны дараа “SQL Server Installation Center”-рүү буцаж Installation-ийг сонгоно.

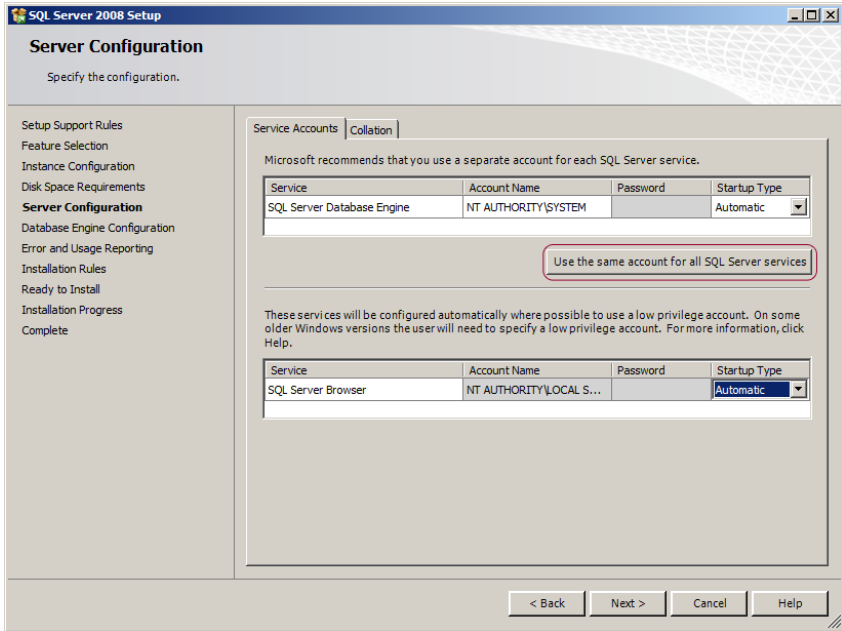
4. “New SQL Server stand-alone installation or add features to an existing installation”-г сонгоно.

5. Програм суулгахад бэлэн эсэхийг систем шалгах бөгөөд ямар нэг алдаа, анхааруулга байхгүй бол ОК товч дээр дарна.
6. “Product Key” цонх гарч ирэх бөгөөд Next товчийг дарна.
7. “SQL Server 2008” Setup цонх гарч ирэх бөгөөд Install товчийг дарна.
8. Програм суулгахад бэлэн эсэхийг дахин нэг шалгаж ямар нэг алдаа, анхааруулга байхгүй бол Next товчийг дарна.
9. “Perform a new installation of SQL Server 2008”-ийг сонгож Next товчийг дарна.
10. “I accept the license terms”-ийг сонгож Next товч дээр дарна.
11. “Feature Selection” цонх гарч ирэх бөгөөд эндээс “Database Engine Services” болон “Management Tools - Basic”-ийг сонгож Next товч дээр дарна.
12. “Instance Configuration” цонх гарч ирэх бөгөөд эндээс “Default Instance”-ийг сонгож Next товч дээр дарна.
13. Гарч ирэх цонхноос Next товчийг дарна. /Үүнийг хоёр удаа хийнэ/

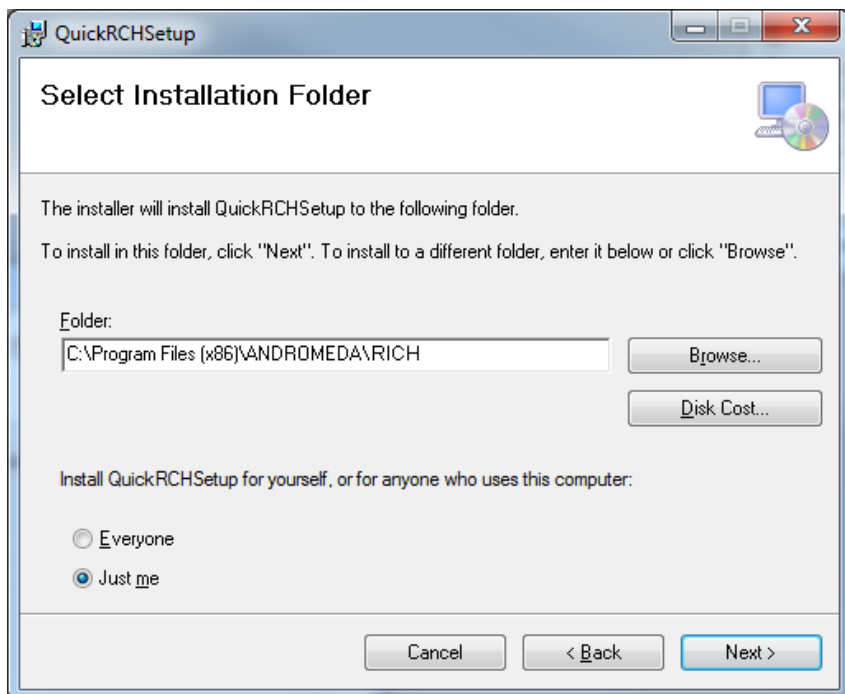
14. “Server Configuration” хуудас гарч ирэх бөгөөд “Use the same account for all SQL Server services”-ийг сонгож Next товчийг дарна. Гарч ирэх цонхноос “Add” дарж “Current user”-ийг сонгож Next товчийг дарна.
15. Гарч ирэх цонхноос Next товчийг дарна. /Үүнийг хоёр удаа хийнэ/ Дараа нь Install товчийг дарна.

16. Амжилттай суулгаж дуусмагц Next товчийг дарж хамгийн сүүл Close товчийг дарна.

4.1.2 RICH 3.0 програм суулгах

1. Setup.exe файлыг ажиллуулна.
2. Гарч ирэх цонхноос “Everyone“-ийг сонголтыг идэвхижүүлж Next товчийг дарна.

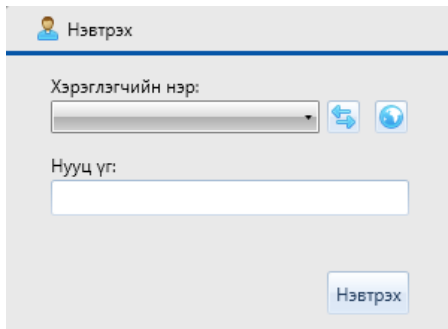

3. Next товчийг дарж амжилттай сууж дууссаны дараа Close товчийг дарж хаана.

4.2 RICH 3.0 програм дээр ажиллах

4.2.1 Хэрэглэгчээр нэвтрэх

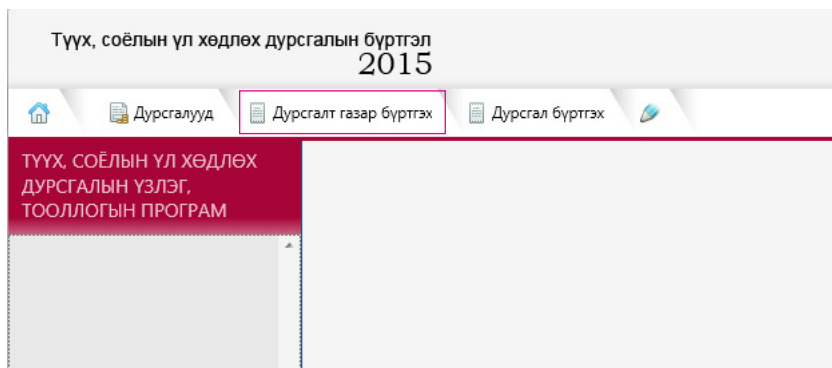
Бүртгэлийн програм дээр ажиллахдаа бүртгэгч өөрийн нэр, нууц үгийг ашиглан нэвтрэнэ. Бүртгэл хийх үед програм бүртгэгчийн овог нэр, бүртгэл хийж байгаа огноог системээс автоматаар авч мэдээллийн санд хадгална.

The screenshot shows a login window titled "Нэвтрэх" (Login). It contains a dropdown menu for "Хэрэглэгчийн нэр:" (Username) with a search icon and a refresh icon. Below it is a text input field for "Нууц үг:" (Password). A "Нэвтрэх" (Login) button is located at the bottom right.

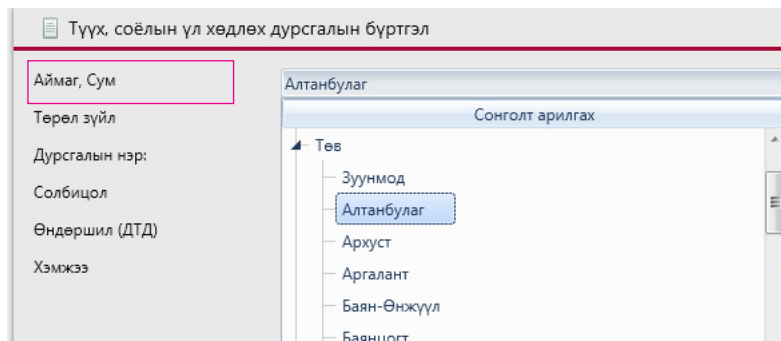
4.2.2 Дурсгалт газар бүртгэх

Тухайн дурсгал 2 ба түүнээс дээш тооны дурсгалуудаас бүрдэх бөгөөд тэдгээр дурсгалуудыг нэг бүрчлэн бүртгэх бол эхлээд “Дурсгалт газар бүртгэх” командаар шинэ бүртгэл нээж дурсгалт газрын тухай мэдээллийг оруулна.

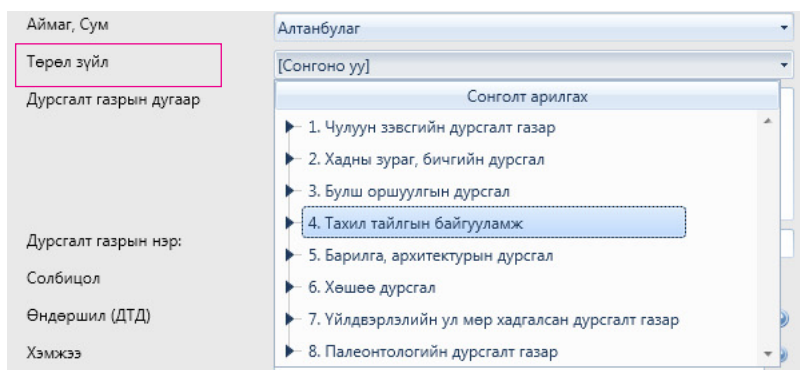

The screenshot shows the registration interface for "Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалын бүртгэл 2015" (Cultural Heritage Registration 2015). The main menu includes "Түүх, соёлын үл хөдлөх дурсгалууд" (Cultural Heritage), "Дурсгалт газар бүртгэх" (Registration of Cultural Sites), and "Дурсгал бүртгэх" (Registration of Cultural Objects). The "Дурсгалт газар бүртгэх" option is highlighted with a pink box. A sidebar on the left contains the text "ТҮҮХ, СОЁЛЫН ҮЛ ХӨДЛӨХ ДУРСГАЛЫН ҮЗЛЭГ, ТООЛЛОГЫН ПРОГРАМ" (Cultural Heritage, Cultural Sites, Cultural Objects, Registration, and Inventory Program).

Аймаг, сум - Дурсгалын оршин байгаа Засаг захиргааны нэгжийг эндээс сонгоно.

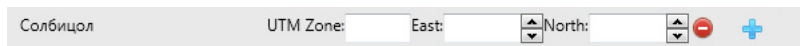

Төрөл зүйл - Төрөл зүйлийн ангиллын сонголтоос тухайн дурсгалд аль тохирохыг сонгоно.

Дурсгалт газрын дугаар - Дурсгалт газрын оршин байгаа аймаг, сум болон төрөл зүйлийн сонголтоос хамааран автоматаар дугаар үүснэ.

Солбилцол - Солбилцолыг UTM координатын системээр оруулна. Өргөн цар хүрээг хамарсан олон тооны дурсгал байвал дурсгал бүрийн координатыг энд оруулж болно. Олон солбилцолын цэг оруулах бол командыг ашиглана.

Өндөршил (ДТД) - Дурсгал орших газрын өндөршилийг далайн төвшинөөс дээш метрийн заалтаар тоон утгаар оруулна.

Өндөршил (ДТД)	<input type="text" value="1355"/>	 	
----------------	-----------------------------------	--	---

Хэмжээ - Нарийвчилсан хэмжээ оруулах шаардлагагүй. Тухайн дурсгалт газар байх олон дурсгалуудын дундаж, хамгийн том ба хамгийн жижгийн хэмжээг бичиж болно.

Хэмжээ	<input type="text"/>	
--------	----------------------	---

Тоо ширхэг - Тухайн дурсгалт газар байх дурсгалуудын тоог тоон утгаар оруулна. Дурсгалуудыг нарийвчлан тоолох боломжгүй үед тоо ширхэгийг тоон утгаар оруулаад тайлбарыг бичиж болно. Жнь: 150 орчим.

Тоо ширхэг:	
Тоо ширхэг (Зөвхөн тоогоор)	<input type="text" value="150"/>
Бусад тэмдэглэл	<input type="text" value="150 орчим булш бий."/>

Хамрах хүрээ - Тухайн дурсгалт газарт байх дурсгалууд томоохон хэмжээний газар нутгийг хамарч байгаа бол хамрах хүрээний хөвөө хязгаарыг тэмдэглэж оруулна. Ингэхдээ дурсгалт газар байх бүхий л дурсгалууд бүрэн хамрагдсан байхаар 4 болон түүнээс дээш цэгийн солбилцолыг UTM координатын системээр тэмдэглэн оруулна. Хөвөө хязгаарын цэгийн солбилцолыг хэмжиж тэмдэглэхдээ эхний сонгосон цэгээс нар зөв тойрох зарчмыг баримтлана.

Жнь:

1-р цэг: UTM Zone: 48T , UTM Easting: 696133.59, UTM Northing: 5006361.33

2-р цэг: UTM Zone: 48T , UTM Easting: 696150.66, UTM Northing: 5006348.30

3-р цэг: UTM Zone: 48T , UTM Easting: 696184.62, UTM Northing: 5006369.14

4-р цэг: UTM Zone: 48T , UTM Easting: 696162.03, UTM Northing: 5006390.24

Дэлхийн өвд бүртгэгдсэн эсэх - Дурсгалт газар дэлхийн өвд бүртгэгдсэн бол сонголтыг идэвхжүүлнэ.

Хамгаалалтын зэрэглэл:
Дэлхийн өвд бүртгэгдсэн эсэх ? Тийм

Хамгаалалтын зэрэглэл [Сонгоно уу]

Хамгаалалтын зэрэглэл өөрчлөх санал [Сонгоно уу]

Хамгаалалтын зэрэглэл өөрчлөх үндэслэл

Хамгаалалтын зэрэглэл - Дурсгалт газрын хамгаалалтын зэрэглэлийг сонгоно.

Хамгаалалтын зэрэглэл:
Дэлхийн өвд бүртгэгдсэн эсэх ? Тийм

Хамгаалалтын зэрэглэл [Сонгоно уу]

Хамгаалалтын зэрэглэл өөрчлөх санал [Сонгоно уу]

Хамгаалалтын зэрэглэл өөрчлөх үндэслэл

Хамгаалалтын зэрэглэл өөрчлөх санал - Тухайн дурсгалт газрын одоогийн хамгаалалтын ангиллыг өөрчлөх саналтай бол тохирох сонголтыг сонгож өөрчлөх болсон шалтгааныг “Хамгаалалтын зэрэглэл өөрчлөх үндэслэл” талбарт тайлбарлан бичнэ.

Хамгаалалтын зэрэглэл:
Дэлхийн өвд бүртгэгдсэн эсэх ? Тийм

Хамгаалалтын зэрэглэл [Сонгоно уу]

Хамгаалалтын зэрэглэл өөрчлөх санал [Сонгоно уу]

Хамгаалалтын зэрэглэл өөрчлөх үндэслэл

Малтаж судалсан эсэх - Малтаж судалсан бол идэвхжүүлнэ. Хэрэв хууль бусаар ухаж сүйтгэсэн бол энэ сонголтыг идэвхжүүлэхгүй орхиж энэ тухай гэмтлийн тухай мэдээлэлд оруулна. Малтаж судалсны дараа нөхөн сэргээсэн эсэхийг мөн энд тэмдэглэнэ.

Малтаж судалсан эсэх	☒ Тийм
Малтаж судалсны дараа нөхөн сэргээсэн эсэх	☐ Тийм

Гэмтлийн тухай мэдээлэл (Хүний үйл ажиллагаа) - Хүний үйл ажиллагаанаас үүдэлтэй гэмтлийн тухай мэдээллийг энд оруулна. Ингэхдээ гэмтлийн тухай тохирох сонголтыг идэвхжүүлэх бөгөөд олон сонголт идэвхжүүлж болно. Гэмтлийн талаар бусад дэлгэрэнгүй мэдээллийг “Тэмдэглэл” хэсэгт бичиж болно.

Гэмтлийн тухай мэдээлэл (Хүний үйл ажиллагаа):

Тоносон	☐ Тийм
Сүйтгэсэн	☐ Тийм
Будаж балласан	☐ Тийм
Хугалсан	☐ Тийм
Сийлсэн	☐ Тийм
Зөөгдсөн	☐ Тийм
Алга болсон	☐ Тийм
Тос сүүний бохирдолтой	☐ Тийм
Буруу зассан	☐ Тийм
Хадаг, бөс даавуу ороосон	☐ Тийм
Дэд бүтцийн аюулд өртсөн	☐ Тийм
Аж ахуйн үйл ажиллагаанд өртсөн	☐ Тийм
Бусад	☐ Тийм
Тэмдэглэл	<input type="text" value="2012 оны хавар тонож сүйтгэсэн."/>

Гэмтлийн тухай мэдээлэл (Байгалийн хүчин зүйл) - Байгалийн хүчин зүйлсээс шалтгаалсан гэмтлийн тухай мэдээллийг энд оруулна. Ингэхдээ гэмтлийн тухай тохирох сонголтыг идэвхжүүлэх бөгөөд олон сонголт идэвхжүүлж болно. Гэмтлийн талаар бусад дэлгэрэнгүй мэдээллийг “Тэмдэглэл” хэсэгт бичиж болно.

Гэмтлийн тухай мэдээлэл (Байгалийн хүчин зүйл):	
Нарны нөлөөлөл	☐ Тийм
Салхины нөлөөлөл	☐ Тийм
Эрдэс шохойн нөлөөлөл	☐ Тийм
Үер усны нөлөөлөл	☐ Тийм
Аянга цахилгааны нөлөөлөл	☐ Тийм
Гал	☐ Тийм
Газар хөдлөлт	☐ Тийм
Хаг, ургамлын нөлөөлөл	☐ Тийм
Биологийн бохирдолтой (Сангас ...)	☐ Тийм
Чулууны өгөршил	☐ Тийм
Мал, амьтны нөлөөлөл	☐ Тийм
Бусад	☐ Тийм
Тэмдэглэл	<input type="text"/>

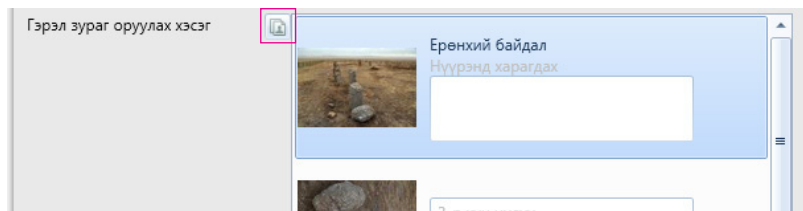
Хашаа хайстай эсэх - Хамгаалалтын хашаа хайстай бол сонголтыг идэвхжүүлнэ.

Саравчтай эсэх - Хамгаалалтын зорилгоор барьсан барилга, саравч зэрэг ямар нэг байгууламж бий бол сонголтыг идэвхжүүлнэ.

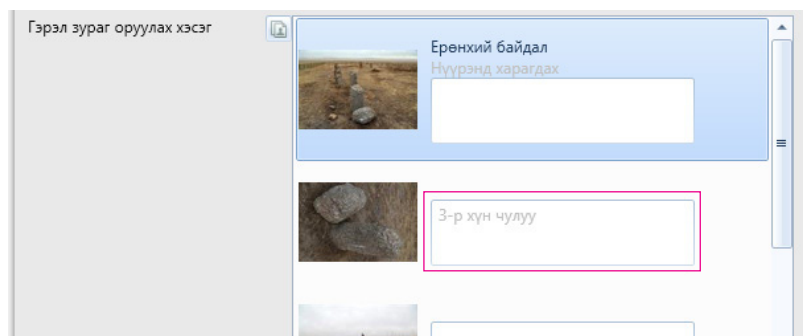
Хаяг тайлбартай эсэх - Дурсгалт газрын нэр, түүхэн ач холбогдол болон газарзүйн байрлалын тухай ямар нэг танилцуулга, хаяг тайлбар байгаа бол сонголтыг идэвхжүүлнэ.

Бусад тэмдэглэл - Дээрх асуулгуудад дурьдагдаагүй бусад бүхий л мэдээллийг энд бичнэ. Тэмдэгтийн хязгаар үгүй.

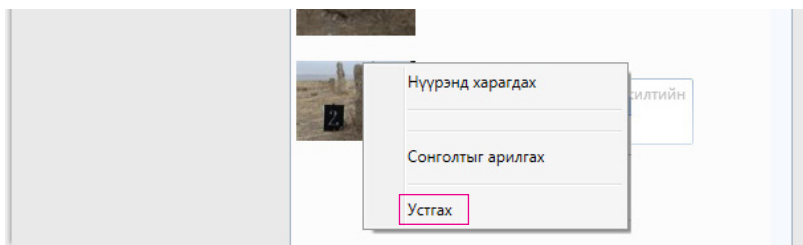
Гэрэл зураг оруулах - Гэрэл зураг оруулах товч дээр дарж гэрэл зургуудыг оруулна. Оруулах гэрэл зургийн тоо хязгааргүй.

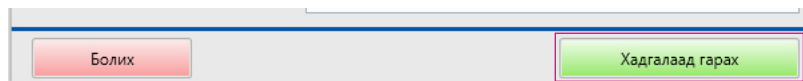
Гэрэл зурагт тайлбар бичих - Програмд оруулсан гэрэл зураг бүрт талбайр бичиж болно.

Гэрэл зураг устгах - Устгах зураг дээрээ хулганы баруун товчийг дарж гарч ирэх цэсний “Устгах” товчийг дарна.

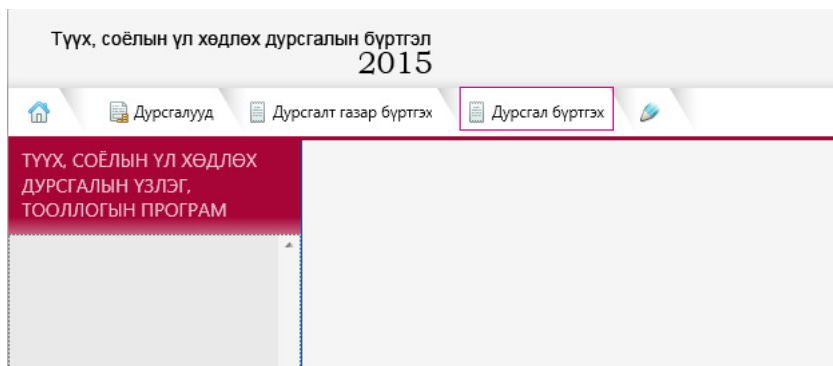
Хадгалах - Дурсгалын мэдээллийг оруулж дууссаны дараа “Хадгалаад гарах” товчийг дарж хадгална.

4.2.3 Дурсгал бүртгэх

Дараах тохиолдолд “Дурсгал бүртгэх” командыг ашиглан бүртгэл хийнэ.

1. Тухайн дурсгалт газарт 2 ба түүнээс дээш тооны дурсгалууд байх бөгөөд дурсгалт газрыг бүртгэсний дараа дурсгал тус бүрийг нэг бүрчлэн бүртгэхэд,
2. Тухайн дурсгалт газарт олон тооны дурсгалууд байх бөгөөд тэдгээрийг нэг бүрчлэн бүртгэх шаардлагагүй зөвхөн нэг бүртгэлээр бүртгэхэд,
3. Тухайн дурсгал зөвхөн нэг тооны дурсгалаас бүрдсэн бөгөөд нэг бүртгэлээр бүртгэхэд.

Дурсгалт газрыг бүртгэсний дараа тухайн дурсгалт газарт байгаа дурсгалуудыг нэг бүрчлэн бүртгэх үед “Дурсгалт газрын бүртгэлийн дугаар”-аас тохирохыг сонгоно. Бусад асуулга “Дурсгалт газар бүртгэх”-тэй адил.

Анхаарах зүйлс !

Бүртгэлийн програмын мэдээллийн бааз болох MainData.mdf, MainData_log.LDF файлууд D:\RICHData\Data фолдерт хадгалагдана. Гэрэл зургууд D:\RICHData фолдерт хадгалагдана. Аюулгүй байдлын үүднээс мэдээллийн баазын 2 файлыг тодорхой хугацааны давтамжтайгаар флаш диск, CD/DVD болон зөөврийн хард дискэнд хуулж хувилан хадгална. Мэдээллийн баазыг хуулахад бүртгэлийн програмыг хаасан байх шаардлагатай.

Товчилсон үгийн тайлал

АДХ	Ардын Депутатуудын Хурал
АИХ	Ардын Их Хурал
АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
БНМАУ	Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс
БНПАУ	Бүгд Найрамдах Польш Ард Улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
БСШУЯ	Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухааны Яам
ЗДТГ	Засаг Даргын Тамгын Газар
ЗСБНХУ	Зөвлөлт Социалист Бүгд Найрамдах Холбоот Улс
ИКОМОС	/ICOMOS буюу International Council on Monuments and Sites/ Хөшөө дурсгал болон дурсгалт газрыг хамгаалах Олон Улсын Зөвлөл
ИТХ	Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал
МЗТСХЭ	Монгол Зөвлөлтийн Түүх Соёлын Хамтарсан Экспедици
СнЗ	Сайд нарын Зөвлөл
ССАЖЯ	Соёл, Спорт, Аялал Жуулчилалын Яам
СӨТ	Соёлын өвийн төв
УБХ	Улсын Бага Хурал
УИХ	Улсын Их Хурал
УНБМС	Улсын Нэгдсэн Бүртгэл-Мэдээллийн Сан
ШУА	Шинжлэх Ухааны Академи
ШУХ	Шинжлэх Ухааны Хүрээлэн
ЭСЯ	Элчин Сайдын Яам
ЮНЕСКО	/UNESCO буюу United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization/ Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёлын байгууллага

Ном зүй

Монгол нутаг дахь түүх соёлын дурсгал (Сэдэвчилсэн лавлах). Улаанбаатар, 1999

Монгол нутаг дахь түүх соёлын үл хөдлөх дурсгалын хадгалалт хамгаалалт. Үндэсний семинар. Редактор: Д.Цэвээндорж, Н.Уртнасан. Улаанбаатар, 2008

Түүх соёлын үл хөдлөх дурсгал хамгаалагчдад. Бүх шатны Засаг дарга, байгаль орчны хяналтын улсын байцаагч, соёлын ажилтнуудад зориулсан гарын авлага. Эмхэтгэж, хянасан: Ц.Цэндсүрэн. Улаанбаатар, 2008

Эрдэнэбат У. Археологийн үндэс судалгааны арга зүй (Сурах бичиг). Улаанбаатар, 2012